

ԳԻՒՏ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(1918-1935)

1937

ՏՊԱՐԱՆ ԳՊՐԵՎԱՆՈՒՅ

ՎԱՐՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿՈՒԿԻՈՑ

ԱՆՔԻՆԱՍ - ԼԻՅԱՆԱՆ

9(47: 925)

Կ-79

ԳԻՒՏ ՄԻԻԹԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԵՒ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ

(1918-1935)

1937

ՑՊԱՐԱՆ ԴՊՐԵՎԱՆՈՒՅ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

ԱՆԹԻԼԻԱՍ - ԼԻՅԱՆԱՆ

484

02.07.2013

17969

ՆՈՐԻՆ Ս. ՕՄՈՒԹԻՒՆ
 Տ. Տ. ՍԱՀՅԱԿ Բ. Ս. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
 ՄԵՍԻ ՏԱՆՆ ԿԻՂԻՔՈՅ

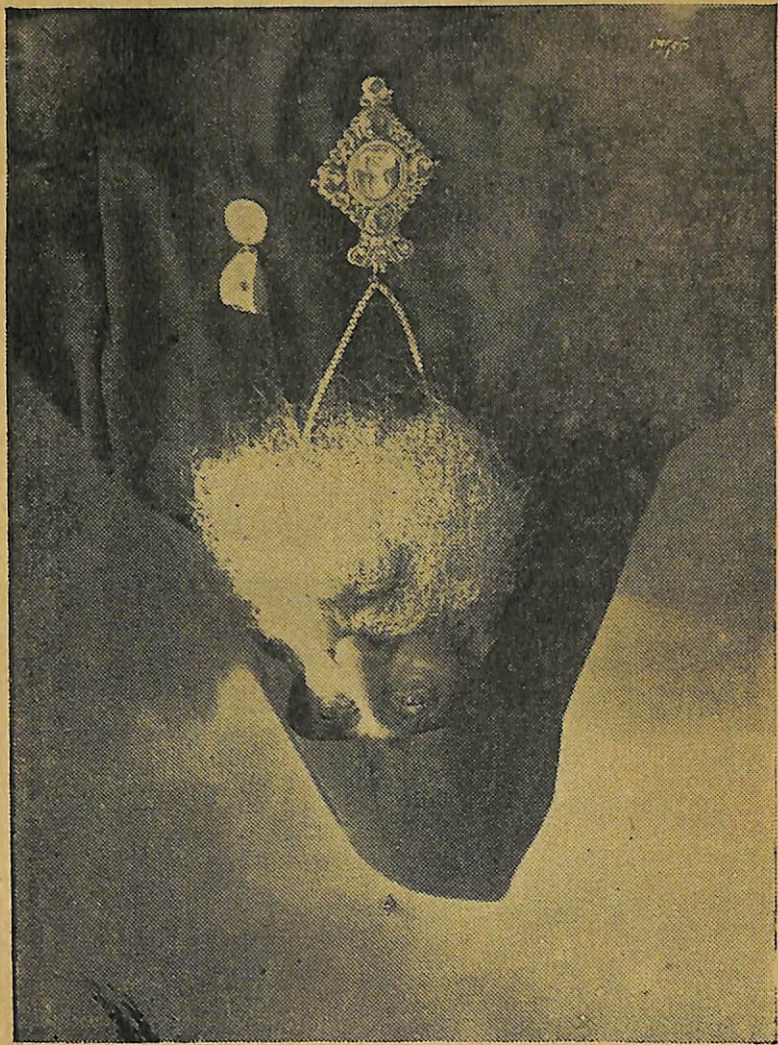
ԾՆՆԳԵԱՆ 88-ՐԴ
 ԳԱՀԱՆԱՅՈՒԹԵԱՆ 60-ՐԴ
 ԵՊԻՍԿՈՍՈՍՈՒԹԵԱՆ 50-ՐԴ
 ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ 35-ՐԴ
 ՔԱՌԵԱԿ ՅՈՐԵԼԵԱՆՆԵՐՈՒՆ
 ԱՌԹԻԻ
 ՈՐԿԵՆՆԵՐԸ ԵՐԱՆՍԱԿԵՏ ԶԳԱՅՈՒՄՆԵՐՈՎ
 ԿԸ ՆՈՐԻՔԷ
 ՀԱՄԵՍ ՎԵՐԵԸ

312-98

Շ. Ա. Օճաքիւն Յ. Տ. Սահակ Ռ. Կարգրիկոս Կիլիկիոյ

[Faint, illegible handwritten text, possibly bleed-through from the reverse side of the page.]

ԵՐԿՈՒ ԽՕՍՔ

« Հայրենիք » սանսագրի եւ ուրիշ օրաթերքերու մեջ պարբերաբար երեւցած մեր յուշերը եւ վերջիւումները սուսնածին գիշերով հրատարակութեան սարով պատկանակաւ գործ մը արտադրած ըլլալու յաւակնութիւնը չունիմք երբեք: Մեր միակ նպատակը եղած է նենոյ՝ մը միայն՝ սալ Խարբերդի, կառ ինչպէս ժամանակին գրած էր Մերունազարդ Սահակ Հայրապետ, « ԱՐԻՆԻ ԼԵԻՆ » մեջ մեր եւ ժողովուրդի եռամեայ դժնդակ ապրումներու մասին:

Ընթերցողը սենր մեջ չը պիտի գտնէ ոչ շեղուի գեղեցկութիւն եւ ոչ ալ ոճի ներքութիւն, այլ դեպքերու եւ դիմելներու պարզ նկարագրութիւն մը:

Հակառակ մեր փափաքին՝ չի յաջողուեցաւ մեզ գեղեցիկ գործին մեջ Խարբերդի շրջանին նահասակուած եկեղեցականներու սնունդները եւ սնունդ նահասակութեան պարագաները, զոր պատրաստած էինք հաւնգ. Թեոդիկի ինկուրսիֆի վրայ՝ իր « Գողգոթա քրքանայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին, աղեհայի 1915 տարիին » հաստիին համար, ինչպէս նաեւ նոյն շրջանի տարագրութեանց եւ ջարդերու մասին հաւաքուած նիւթերը, զոր մեր եռամեայ պաշտօնախորհրդան միջոցին գիշերային սֆնայան աշխատութեան պատրաստած էինք եւ զորս դժբախտաբար ներկայիս չունինք մեր տրանսպորտեան սակ:

Երբ կեանքի ճերը երկարէ մեր օրերը եւ առիթը ընծայէ մեզի այդ բողոքերը ձեռք բերելու՝ այն ասեւն նորին ձեռք կ'առնենք մեր սխար գրիչը Բ.րդ գրիչի մը հրատարակելու համար:

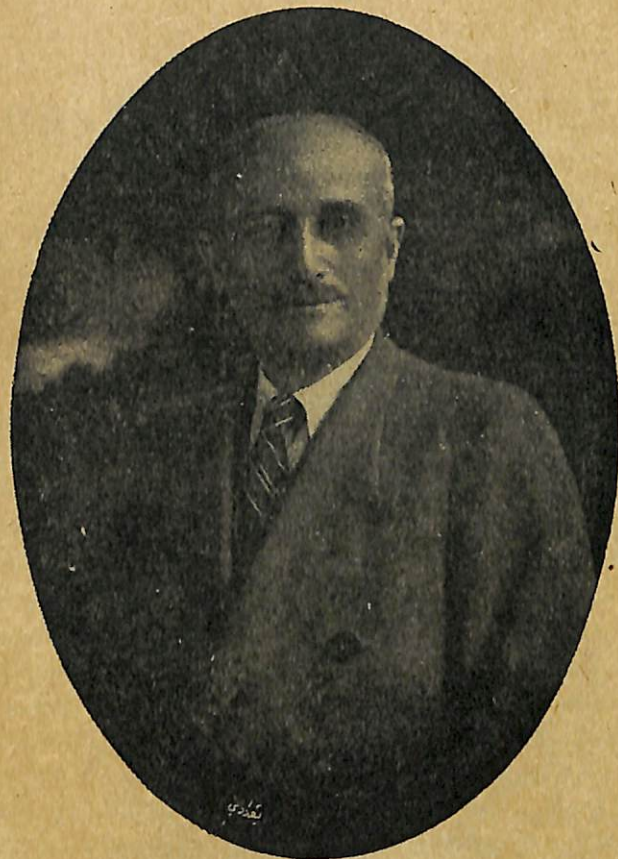
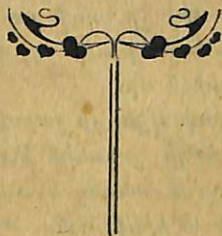

Մոյն գրֆոյկին գուս հասոյքը նուխուած և Անքիլիա-
սի «Կարուածը Կարողիկոսարանի պիսֆերուն պասշանեցնե-
լու» հանար ըրալիք ծախսերուն: Հետեալքար առեկն սնով
որ օրինակ մը կը գնեն սնիկ՝ քար մը դրած կ'ըլլան շին-
ուելիք կաւ նորոգուելիք շէնֆերուն մեջ:

ԳԻՒՏ ՄԻՆԹԱՐԵԱՆ

29 Յուլիս 1937

Ա. Բաշօ

ԳԻՒՏ ՄԻՆԹԱՐԵԱՆ

ՅՈՒՇԵՐ ԱՆՅԵԱԼԷՆ

(ԳԵՊՔԵՐ ՈՒ ԳԵՄՔԵՐ)

Մ Ա Ս Ն Ա.

1921ին, Գոնիալի ապստամբական շարժման յաջորդող օրերուն, երբ այդ շրջանին մէջ, մէկ կողմէն պատերազմական ատեաններու տենդոտ գործունէութեան իբր արգիւնք, օրական հարիւրներով, իրենց յանդգնութեան մեղքը կը քաւէին կախաղաններու վրայ ու միւս կողմէն՝ նոյն շրջանակի թուրք, հայ և յոյն ազգաբնակչութեանց այրերը խոշոր զանգուածներու վերածուած կը քշուէին դէպի ներքին գաւառները, առին էնկիւրիի կառավարութիւնը, Անատոլուի ժողովուրդը սահմուկեցնելու և հաւանական պոռթկումի մը առաջը առնելու նախազգուշութիւնով ամէն կողմ Անկախութեան դատարաններ կը զըրկէր, մահուան պատիժ վճռելու և առանց կեդրոնի վաւերացման ենթարկելու՝ անմիջապէս գործադրելու լիազօրութեամբ:

Ընդհանուրի կարգին, Խարբերդն ալ, այդ դատարաններէն մէկը իր մէջ ունենալու գոթախտութենէն անմասն չը մնաց:

Գատարանի ծայրայեղօրէն ազգայնամոլ նախագահը, Թոգաթցի Սըտտիգ Պէյ, չը գիտցուիր ինչ թագուն նպատակով, իրեն «բարի գալուստի» գացող հայերուն, ընդ որս և այս տողերը գրողին, ինքզինքը չափէն աւելի հայասէր ցոյց տուաւ և 1895-96ի հայկական ջարդերու միջոցին շատ մը հայ ընտանիքներ պաշտպանած ըլլալուն, նոյն ատենուան «Բիւզանդիոն»ի սիւնակներուն մէջ, իր մասին գնահատական տողեր գրուած ըլլալը յայտնեց:

«Հայասէր» այդ մարդը, սակայն, շուտով երեւան հանեց իր գոյնը, երբ օրին մէկը պատուաւոր ազգայինի մը միջոցով լուր ղրկեց ինծի, որ Առաջնորդարանի հսկողութեան տակ գտնուող Հայկական ուրբանցեկ «էլի ելզի ազըրճագ» աղջիկ մը տրամագրեն իրեն իրբեւ սպասուհի: Աղջկան պաշտօնը, ըստ երեւոյթին, պիտի ըլլար իր սենեակի մաքրութեան հոգ տանել, օղիի սեղանը պատրաստել և օղի մատուակել իրեն . . . :

Այդպիսի ստորնացուցիչ առաջարկի մը բնական նաբար չէի կրնար ընդ առաջ երթալ, որով անհետեւանք թողուցի իր խնդիրքը: Առաջարկը կրկնուեցաւ ուրիշ ազգայինի մը միջոցաւ, որ բաւական բարձր դիրք ունէր քաղաքին մէջ և ամենուն համակրանքին արժանացած էր անխտիր, նոյն իսկ թուրքերը յարգանքով կը վերաբերուէին իրեն հետ: Անոր ալ լուծութեամբ պատասխանեցի: Երբորդ անգամ հրամայական և քիչ մըն ալ սպառնական թոնով լուր ղրկած էր: Այս անգամ լրարեւոյնը դժուարին կացութենէ մը ազատելու համար երկտողով մը պատասխանեցի իրեն:

Որբանոցի պատսպարեալներէն ոչ մէկուն վրայ կատարեալ վստահութիւն ունիմ: Պէտք է առնուազն 4-5 ամիս միջոց տրուի ինծի, որ կարենամ իւրաքան-

չիւրը լուրջ քննութեան մը բովէն անցնել և իր հաւատարմութիւնովը, վարք ու բարքովը ամենէն աւելի վստահութիւն ներշնչողը ղրկել, պատասխանատու չը մնալու համար, իրեն նման բարձրաստիճան պաշտօնէի մը հանդէպ»:

Տրուած այս պատասխանին մերժողական բնոյթ ունենալը հասկնալով, չափազանց սրտնեղած է վայրկեանի տպաւորութեան տակ հետեւեալը գրած էր—

«Պու կիւնքի թարիխու մէքտուպընը ալտըմ. պիր գաչ այլըգ միսաֆիրէթիմ էսնասընտա պանա վէրիլէճէք օլան խըտմէթճինին այլարճա արիգ ու ամիգ թահգիլաթտան կէչիրիլմէսի չօգ մանասըգ պուլտըմ. արթըգ խըգմէթճիէ լիւզուլմըմ գալմատը: Իգգէթը ցեֆսիմին պու գասար բեհիսե օլանալընը հըսս իքսե իսիմ, միւրանա'աքսան սարֆը ցազար իսե իսիմ. արամըգս հապըլ օլանագ սամիլիյէթի իսրագ իսեհեգ գասար գեհեանըգ պուլունմասըլընա քեհսիւմ հեքիմ»:

Ընդգծուած տողերուն իմաստը որոշապէս յայտնի է, երբ անոնք դուրս կուգան անկախութեան դատարանի մը նախագահին գրչէն և այնպիսի ատեն մը, երբ անոր մէկ հրամանը բաւական էր ո՛րեւէ մէկը վրտանդելու, առանց դատի ու դատաստանի:

Հակառակ ազգայիններէ ոմանց մտավախութիւններուն՝ ես բնաւ կարեւորութիւն չը տուի անուղղակի կերպով սպառնալիք եղող այդ խօսքերուն, ինծի համար նախընտրելի էր այդպիսի սրիկայի մը կամայական մէկ հրամանովը նոյնիսկ մահուան ընդ առաջ երթալ, քան հալածուած ու ճոռաքաղուած ցեղիս զաւակներէն մէկուն պատիւը լղրճուած տեսնել իմ միջոցովս:

Քարեախտաբար, ոչ մէկը եղաւ և ոչ ալ միւսը, որովհետեւ այս միջադէպէն երկու օր ետքը՝ էնկիւրիէն հասած հեռագրական հրաման մը ջնջուած կը

յայտարարէր անկախութեան դատարանին պաշտօնը:

★ ★ ★

Այդ օրերուն, Խարբերդ ապրողները միայն կրնային ըմբռնել, այն ծանր կացութիւնը, որուն մէջ կը գըտնուէի, աչքի զարնող մէկ քանի ազգայիններու հետ:

Ամիս չէր անցներ, որ նոյն թուականներուն Ամասիա գտնուող Մերֆեզ Օրսուսը Գօսալիսանը սիրահրուշակ Նուրէտային Փաշայէ ծանրագիր հեռագիր մը չը հասնէր կուսակալութեան, ազգարարող, թէ «հսկողութիւն կատարեցէք Առաջնորդին և անոր համախոհներուն՝ Տէրտէրեան Միհրան (այժմ Ֆիլիպէ), Խարբուլթեան Լեւոն (Ելու Եօրք), Գէորգեան Մարտիրոս (Գալիֆորնիա) (*), Երամեան Խաչատուր (Պէյրութ), Թաշճեան Աւետիսի (Մարսէլ) վրայ, որոնք ըստ տեղեկատուութեան Միւսաֆաաի հուզուզ Ենվիլիբիի, ազգային բողձանքներ (ամալը միլիոն) կը հետապնդուեն և իրենց ձեռքին տակ գտնուած որբերը այդ ուղութեամբ կը դատարարակեն եղեր»:

Կառավարութիւնը մինչեւ վերջը կասկածոտ վերաբերում մը ունեցաւ նոյն անձերու նկատմամբ, և անգամ մըն ալ, անոնք կուսակալ Ապտիւլ Գատիրի ցուցմամբ հարցաքննութեան ենթարկուեցան դատարանի կողմէ՝ իբրեւ զօմիքեհի և զինուորական տարիք ունեցող հայ երիտասարդներու դէպի Հալէպ փախուստը զիւրացնող: Այս վերջին ամբաստանութեան մէջ խառնած էին նաեւ Ամերիկեան Հիւանդանոցի բժշկապետ Տօք. Ուօրտի և նոյն հաստատութեան հայ պաշտօնեաներէն մէկ քանիներու անուանները:

(*) Տիրար Գէորգեան Զինագագարէն ետքը կազմուած Որբախնամին Գանձապետն էր և մինչեւ վերջը վարեց նոյն պաշտօնը ամենայն խզմտութեամբ:

Հարցաքննութեան ընթացքին, պէտք տեսնուած էր կուսակալի բացատրութեան՝ ասոնց յանցապարտութիւնը ապացուցանող: Գատարանի այդ ուղղութեամբ ըրած հարցման, կուսակալը պատասխանած էր, թէ ինքը ո՛րեւէ տեղեկութիւն չունի այդ մասին: Միայն առաւօտ մը երբ պաշտօնատեղին կուգայ, զրասեղանին վրայ իր անուէրին ուղղեալ անստորագիր նամակ մը կը գտնէ, որուն մէջ այդ անունները նշանակուած են եղեր, իբրեւ խռովարարներ: Ինքը նահանգին անգորրութեան պատասխանատու պաշտօնեայ ըլլալուն՝ պէտք տեսած է, այդ անունները տալ դատարանին, որ մանրակրկիտ քննութեամբ արգարութիւնը երեւան բերէ:

Ամբաստանեալներէն Խաչատուր Երամեան տասնևհինգ օր բանտարկուելէ վերջ՝ երաշխաւորութեամբ ազատ թողուեցաւ և շարաթներ տեւող հարցաքննութենէ ետքը՝ դատարանը բոլորին համար մեկնը մուսաֆեմի որոշումը տուաւ, երբ արդէն կուսակալը պաշտօնանկ եղած էր և ո՛րեւէ ազգեցութիւն չունէր դատարանի անդամներուն վրայ:

Գատարանը ասկէ աւելի արդար որոշում մը չէր կրնար տալ, քանի որ զիտէր, թէ փախուստի գործը կազմակերպողները կառավարութեան պաշտօնեաներն էին, իրենց գործակից ունենալով միւսաֆաաի հուզուզի անդամներէն մէկ քանին և իւրաքանչիւր երիտասարդէ 20-40 հնչուն ոսկի կ'առնէին իբր վարձ: Նոյն իսկ Վիլայէթի Գասրն՝ իր ծննդավայրը (Քիլիս) օգափոխութեան երթալու ատեն, հայ կին մը տարած էր հետը 40 ոսկիի սակարկութեամբ և պայման զրած էր, որ երբ կինը Քիլիսէն ապահով կերպով ճամբու գնէ դէպի Հալէպ և հեռագրէ, որ «մէրքէպի Հալէպէ կէօնտէրտիմ», զրամը յանձնուի ընտանիքին. այդպէս ալ եղած էր:

Անգամ մը Ամերիկեան Որբանոցի պատսպարեալներէն 4-5 երիտասարդներ Հալէպ երթալու ատեն, Ուրֆայի մօտերը բռնուելով, ետ բերուած ու բանտարկուած էին: Ժանտարմըրի յիսնապետ Քէսիրիկցի Միւմթազ՝ ձեռն ազդեցութեան տակ ըսել տալ ուզած էր տղոց, թէ՛ զիրենք փախցնողները մուրախսար (Առաջնորդ) և իր գործակիցներն են:

Բանտարկեալներէն Պիթիսցի ազնիւ երիտասարդ մը, Հմայեակ Միթարեան, երկտողով մը իմացուցած էր ինծի այդ պարագան, և խնդրած էր, որ իրենց այդ անտանելի կացութենէն ազատուելուն համար միջոց մը խորհիմ: Իր նախորդներէն համեմատաբար նըւազ հայատեսաց եղող Կուսակալ Սիւլէյման պէյի զիմեցի և խնդիրը իր իսկութեամբը պատմեցի, յիշեցի նաեւ Գատըի պարագան և ըսի, թէ հեռապրատունէն կրնայ ստուգել պատմութեանս ճշտութիւնը:

Երկու օր ետքը Կուսակալը այցելեց բանտը և ազատ արձակել տուաւ տղաքը՝ անգամ մըն ալ այդ տեսակ անխոհեմ անթացքի մէջ չը զտնուելու յանձնարարութեամբ:

Օսմանեան Պանքայի փոխ-անօրէն Միհրան Տէրտէրեան, 1922ի սկիզբները, Կեդրոնի հրամանով Պօլիս կանչուած էր՝ տարբեր պաշտօն մը ստանձնելու համար:

Հակառակ, Պանքայի էնկիւրիի կառավարութեան մօտ ունեցած լրագոր ներկայացուցչի ջանքերուն՝ ներքին գործավարը, Խարբերդէն եղած հաղորդագրութեան վրայ հիմնուելով՝ անյարմար դատած էր անոր մուտքը ՚ի Պօլիս: Տէրտէրեան ամիսներով անպաշտօն մնաց Խարբերդի մէջ, մինչեւ հայաբնակ գաւառներու

վերջին ընդհանուր տեղահանութիւնը: Այն ատեն միայն կրցաւ անցնիլ Հալէպ, որովհետեւ կառավարութիւնը ուղղակի Պօլսոյ համար անցագիր տալ չէր ուզած իրեն:

Խարբերդի ալլըր ասկիւր հիլիթի նախագահ՝ Պէհա-էտօն Պէյ, մտերմական խօսակցութեան մը ընթացքին անվերապահօրէն ըսած էր իրեն «Չախողանքիդ միակ պատճառը Առաջնորդին հետ սերտ յարաբերութիւնդ է»:

Եւ արդէն Առաջնորդ ու Առաջնորդարան այնքան կասկածելի դարձած էին յաչս կառավարութեան, որ ատեն մը նոյն իսկ լրտեսական հսկողութեան տակ առին Առաջնորդարանը, հոն ել և մուտ ընողները լըրտեսելու և օրական ժուրնալ տալու ոստիկանապետին, որ այդ ատենները Թէֆֆիդ Պէյ անուն Սեւանիկցի մըն էր: Այդ անձն էր, որ օր մը Առաջնորդարանի քարտուղարը, Արամ Տ. Յակոբեան, իր մօտ կանչելով հարցաքննած էր, թէ իրօք ինքը Առաջնորդի հրամանով հանգանակութիւն կատարած է ՚ի նպատաւ քսորականներու: Քարտուղարին բացասական պատասխանին վրայ, հրամայած էր, որ հաղորդէ ինծի, կէսօրէն յետոյ իրեն հանդիպիլ:

Ժամը երկուքին գացի: Սովորականէն աւելի քաղաքավարութեամբ ընդունեց և վարպետ դարձուածքով մը զիս խօսեցնելու նպատակաւ ըսաւ.

— Ինչո՞ւ քսորականներուն համար հանգանակութիւն չես ըներ ժողովուրդէդ. մեզք չե՞ն այդ խեղճերը, որ այդպէս անխնամ կը թողուս:

— Ձիրենք իրենց տեղերէն հանելով մինչեւ հոս բերող կառավարութիւնը, ատոնց անհրաժեշտ պէտքերը հոգալու չափ գլխարտութիւն ունի: Ես հանգանակութիւն կատարելու պէտք չեմ տեսներ: Եթէ անձնապէս օգնել ուզեմ կարօտեալի մը, ձեռքս զրպանս

կը տանիմ ու հոն հինգ զրուշ գտնուած պարագային, երկուքը անոր կուտամ և այդ կերպով նմանիս հանգէպ պարտականութիւնս կատարած կ'ըլլամ: Իսկ եթէ կառավարութիւնը ուզէ, որ անոնց օգնեմ, կը հրամայէ ինձի և ես պատրաստ եմ հրամանը զործադրելու:

Այս խօսքիս վրայ թեթեւ մը ժպտեցաւ: Երբ պատճառը հարցուցի, ըսաւ.

— Տիւշմանսն, լաքին ազըլը տիւշմանսն, էօյլէ քի զղզընտան պիր լաֆ ալմանըն իմքեանը եօզ:

Յաջորդաբար հասնող աքսորականներու Առաջնորդարանի կողմէ տրուած նպաստները այնպիսի անձերու միջոցաւ բաշխուած էին, որ բնաւ կասկածանքի տեղի տուած չէին:

★ ★ ★

Անձիս հանգէպ կասկածանքը սկսաւ այն օրէն, 1920 Փետրուար, երբ Սերաստիա հրատարակուող «Իրատէի Միլլիյէ» անուն թերթը, իր թիւերէն մէկուն մէջ «ձալիպը սրգգաք պիր մեքրուպ» վերնագրով հառուածի մը մէջ, ինձի վերագրած էր հեղինակութիւնը նամակի մը, որ իբր թէ Տիգրանակերտէն գրած ըլլամ Չաւէն Պատրիարքին և որ Մէրտին գացող ճամբորդի մը վրայէն բռնուած ըլլայ:

Նամակին մէջ ի միջի այլոց գրուած է եղեր:

«Եկեղեցիի զանգակները հնչեցնել տուի. հայերը և ասորի եղբայրները հրաւիրեցի և անոնց ներկայութեան հրաշունչ ճառ մը խօսեցայ: Բերած 6000 ոսկիիս կէսը հոս ծախսեցի, մնացեալը Խարբերդ պիտի տանիմ քեզիլաք ընելու համար: Այժմու Գաւառիկներն ու Հրնչակները հիներուն չեն նմանիր, ասոնց եօզն ու սեօզը մէկ է: Ֆրանսական ժէնէրալին Գաբարկեանն ալ քայեիկն ըրի»:

Նամակին պարունակութիւնը թէեւ տղայական ու անիմաստ, այնու ամենայնիւ կարենալ խմբադրելու համար, մարդ պէտք էր չարին հանձարը ունենար:

Արգարեւ, Տիգրանակերտէն, ապահովագրեալ նամակ մը գրած էի Պատրիարքարան: Այդ նամակին մէջ տուած էի ժողովուրդի նիւթական ու բարոյական կացութեան մասին կարգ մը տեղեկութիւններ, պատմած էի տեղւոյն Հայ-Հոովմէական Առաջ. Փոխանորդ Յովսէփ Վրդպ. Ամիրխանեանի շահատակութիւնները և առաջարկած էի Որբախնամի նախագահութիւնը յանձնել նորընծայ Աշոտ Քհնյ. Փափազեանի: Ասկէ

312-98

Տ. Աշոտ Քհնյ. Փափազեան Տիգրանակերտի
ձեռագրուած Գիւս Սպաւ 1919ին

զատ յիշած էի Կուսակալ Ֆախգ Ալի(*), Մեքեգ Գումանսպնը Օսման Զէքի և Էրեքանը Հարսի Ռեխաի Խալիս Պէյերու կողմէ հայոց նկատմամբ ցոյց տրուած բարեացակամ վերաբերմունքը :

Նամակը հայ հռովմէական երիտասարդի մը գրաւքննութենէն անցած էր : Վարդապետը անկէ տեղեկանալով նամակի պարունակութեան, չափէն աւելի կը սրաննեղի : Վերջին օրերուն իր ընթացքին մէջ տեսնուած փոփոխութիւնը արդէն կը հաստատէր այդ պարագան :

Տարագրութեան միջոցին, անկէ առաջ ու ետքը իր հետեւած ուղղութեան նկատմամբ քաղած տեղեկութիւններս բնաւ նպաստաւոր չէին : Իր հետապնդած նպատակին հասնելու համար, միջոցներու մէջ խրտուութիւն չը գնողի մը տպաւորութիւնը թողուցած էր հասարակութեան վրայ : Այս պարագաները ինծի իրաւունք տուին ենթադրելու, որ ծանօթ նամակին պատրաստութիւնը և կառավարութեան ձեռքը անցնելը, իր դաւադրութեան արդիւնքը կրնար ըլլալ, մանաւանդ երբ Տիգրանակերտի մէջ ինծի հաւաստողներ ալ եղան, թէ այցելութիւնս 'ի Տիգրանակերտ և տեղւոյն ուսուցիչ Տիգրան Փափազեանը քահանայ ձեռնադրելու շատ հաճելի չէ թուած իրեն. որովհետեւ մինչեւ այդ թուականը Կուսակորչական հայերու մկրտութիւնները, պատկենն ու թաղումները ինք կը կատարէ եղեր, առատօրէն վարձատրուելով, մինչդեռ սեփական քահանայի մը ներկայութիւնը, այդ աղբիւրը ցամքեցուցած է :

(*) Ֆախգ Ալի Պէյ ընդհ. տեղահանութեան ատեն Բէթթահայի միւթէսարք էր, որուն շնորհիւ այդ շրջանակի հայերը գերծ մնացին սարագրութեան դառնութիւնը չաչակելէ :

«Իրատէի Միլլիյէ» թերթէն Խարբերդ հասած օրը — 1920 Փետ. 16 — տեղւոյն հայութեան համար սարսափի օր մը եղաւ : Թուրքերը, այդ նամակին ընթացումովը գրգռուած, սկսան ընդ ահամբ նայիլ հայերուն :

Այդ օրը քաղաք գացած էր Միհրան Կօչկարեանի պսակադրութիւնը կատարելու : Առաջնորդարանի քարտուղարին կողմէ, Ամերիկեան Հիւանդանոցի հեռածայնին միջոցաւ գաղտնապէս լուրը հաղորդուեցաւ ինծի, երբ սեղանի վրայ կը գտնուէի : Սեղանակիցներուն ուրախութիւնը չը խանդարելու համար, առանց բան մը զգացնել տալու, իսկոյն Մեքեգ իջայ, թուրքերու զերագրուած միտքերը հանդարտեցնելու և ժողովուրդին խախտած բարոյական կորովը վերահաստատելու :

Նախ հետամուտ եղայ թերթէն օրինակ մը ապահովել, որուն համար Լեւոն Խարբութեանի աշխատութիւնը բնաւ չը պիտի մոռնամ : Ետքը Կուսակալ Մուխթար Պէյի դիմեցի և անձիս դէմ եղած այդ զըրպարտութեան մասին բողոքեցի : Կուսակալը գրաւոր դիմել առաջարկեց, որպէսզի կարողանայ ընթացք տալ ինչորոյն : Ժամանակը անցած ըլլալուն՝ յաջորդ օրուան թողուցի առաջարկին գործադրութիւնը :

Կուսակալին մատուցած բողոքագրիս հետ միաժամանակ հերքմագիր մըն ալ հրատարակութեան տուի տեղական «Շարգ» թերթին մէջ և հեռագրեցի 'ի Պատրիարքարան, Արդարութեան գործոց նախարարին, Մուստաֆա Բէմալին, որ այն ատեն դեռ Սերաստիա կը գտնուէր և Տիգրարակերտի 13րդ Ֆրգա Գումանսանիին ու անաչառ քննութիւն մը պահանջեցի, յայտնելով, որ եթէ նամակին իմ կողմէ գրուած ըլլալը հաստատուի, պատրաստ եմ ծանրագոյն պատիժի ենթարկուելու, հակառակ պարագային՝ կը խնդրէի

միւրեկնասրբին օրէնքի խստութեան երթարկուիլը :

Այս ձեռնարկներէն և ոչ մէկը կարողացաւ այդ յերկրածոյ նամակին մտքերու վրայ թողուցած արպաւորութիւնը հակազդել : Ընդհակառակը, անիկա թուրքերէն ոմանց ձեռքը իբր գէնք ծառայեց, իրենց չարամտութիւններուն յագուրդ տալու :

Հետագայ դէպքերը բաւական են ապացուցանելու այդ պարագան :

1. — Իսթինաֆ Բեիսի Մարաշցի Աթա Պէյ, կը թելադրէ Բարիքեան Տէտոյի և Թաշճեան Աւետիսի, որ կուսակալին գլխին և իմ հեռացումս պահանջեն քաղաքէն, իբրեւ խոսովարար և կրկին ցեղերու մէջ թըշնամութիւն յառաջ բերող և այդ ուղղութեամբ Զաւէն Պատրիարքին գրած նամակիս օրինակը կուսակալին քովը բլաւը կը յայտնէ : Երկուքն ալ կ'ըսեն, թէ իրենք այդ տեսակ նամակի մը գոյութենէն տեղեկութիւն չունին. եթէ ինք հաստատապէս գիտէ այդ պարագան, թող ընկերանայ իրենց : Աթա Պէյ կը խուսափի, առարկելով որ ատիկա կառավարական գաղտնիք մըն է, որուն ինքը տեղեկացած է իր պաշտօնին բերմամբ և կը խնդրէ, որ իր անունը երեւան չը հանեն : Արդարեւ կուսակալին քով նամակ մը կայ եղեր, ինչպէս վերջէն հասկցուեցաւ, բայց անիկա իմ ժամանումէն առաջ, Նշան Քահանայ Մարգարեանի կողմէ կազմուած Քաղ. Ժողովի տեղեկագիրն էր, որուն մէջ սխալմամբ Ազգ. Ժողով գրուած էր, զոր գրաքննութիւնը չարամտութեամբ Միսիլսը միլի թարգմանած էր :

2. — Նոյն տարուան Օգոստոսի ամենատաք օրերէն մէկուն, երբ Առաջնորդարանի հաշիւներու պատրաստութեամբ զբաղած էի, ոտիկան մը գալով ըսաւ :

- Պուեուրըն էֆ., միւտիր պէյ սիլի խթէօր :
- Լաւ, կուգամ, պատասխանեցի :

Տ. Նշան Քհնյ. Մարգարեան

Բաղուի Արմնան գիւղացի

Մեծ-Եղեռնի վերապրողներէն, որուն կեանք շատ արկածայից եղած է

— Ոչ, միտսին պիտի երթանք, — ըսաւ :

Ոտիկանին այդ յանդգնութեան վրայ, թէեւ ամբողջ արիւնս գլուխս խուժեց, բայց խոհեմութիւն սեպեցի լսել, աւելի անախտութիւն մը չստեղծելու համար : Պատրաստուելով դուրս ելայ Առաջնորդարանէն՝ ազգարարելով իրեն, որ հեռուէն հետեւի ինծի : Բարեբախտաբար այս անգամ ազգարարութիւնս մերժելու չափ անքաղաքավար չը գտնուեցաւ :

Գացի ոտիկանատուն, ուր փոխանակ միլիսիւրի, գովիսէր մը գտայ դէմս, որ զայրոյթ պատճառելու

աստիճան ցուրտ ընդունելութիւն մը ըրաւ և աճապարանքով երկտող մը գրեց ու ոստիկանին յանձնելէ յետոյ, խօսքը ինծի ուղղելով ըսաւ .

— Պուեուրըն, միւսթանթըզըզ թարաֆընտան իսթէնիլմիշտինիլ :

Ոստիկանին ձեռքի թուղթին վրայ ակնարկ մը նետելով տեսայ, որ գրած է, «Մուրախսա Գ. էֆէնտիի մէվճուտէն զաթը ալիլէրինէ կէօնտէրիեօրըմ» : Ակամայ համակերպեցայ այդ նուաստացուցիչ հրամանին ալ ու գացի հարցաքննիչին մօտ, դանօրէն զանգատեցայ, առանց պաշտօնական հանգամանքս նկատի առնելու, այդ կերպ կանչուելուս համար և ըսի .

— Եթէ մուրախսաը ամենածանր յանցանքով մըն ալ ամբաստանուած ըլլար, դարձեալ փափկութեամբ վարուելու էիք հետը :

Հարցաքննիչը, խնդրոյն երեւակայուածէն շատ աւելի ծանր և հրամանը բարձրէն ըլլալը յայտնելով, ձեռքին տակ գտնուած թուղթերու պարութան ինծի երկարեց՝ աչքէ անցնելու համար զանոնք :

Թուղթերուն մէջ կային .

Ա. — Սեւերեկցի Միւսլիմ ստորագրութեամբ, Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի նախագահին ուղղեալ հեռագրի մը վաւերացեալ պատճէնը, որում մէջ Միւսլիմ կը գանգատի իմ մասին, թէ՛ «Չաւէն Պատրիարքի գրած նամակով ծանօթ, գօմիթեհի մուրախսաը, օսուն մէյսանիի մէջ, կինս բռնութեամբ ձեռքէս առաւ և նորածին զաւակս գետին նետելով, անոր ըսպանման պատճառ եղաւ : Իսլամին համար նուիրական եղող նամուսս, այդ խայիճին ոտքերուն տակ կը տըրորուի : Յանուն արդարութեան, իրաւունքիս պաշտպանութիւնը կը խնդրեմ» :

Բ. — Արդարութեան գործավարին հեռագիրը, որով կը հրամայուէր . . . թիւ հեռագրին օրինակը առ-

նել հեռագրատունէն և միւթեմասրիս նկատմամբ քեւ'գրպաքը գաւննիյի կատարել և արդիւնքը անմիջապէս հաղորդել, 'ի պատշաճ տնօրինութիւն :

Գ. — Միւսլիմի և անոր ցոյց տուած վկաներուն հարցաքննութիւնները :

Հարցաքննիչին հարցումներուն պէտք եղած պատասխանները տալով մի առ մի հերքեցի ինծի վերագրուած կրկին ամբաստանութիւնները և ըսածներուս իբր վկայ ցոյց տուի, փօլիս միւսլիմի Ահմէտ Պէյը (եղբայր՝ Պօլսոյ փաստաբանական կաճառին նախագահ Լութֆի Ֆիքրի Պէյի) և մեհաբիր միւսլիմի Համտի Պէյը, որոնք ծանօթ էինք Միւսլիմի յարուցած խնդրոյն բոլոր մանրամասնութեանց, մանաւանդ Համտի Պէյը, որ Միւսլիմի կնոջ հօրինական հողերը կը վարէր ու կը ցանէր Բէսրիկի մէջ և այդ իսկ պատճառով կը հովանաւորէր զայն :

Իսկապէս Միւսլիմի կնոջ Դշխոյ Տ. Սարգիսեանի փախուստին մէջ ո՛րեւէ գործօն զեր ունեցած չէի, միայն եղած հարցումներուն իբր պատասխան, հարկ եղած թելադրանքը ըրած և պէտք տեսնուած ատեն օժանդակել խոստացած էի և խոստմնազանց չը գըտնուելուս համար, մինչեւ այսօր ալ ուրախ կ'զգամ ինքզինքնս :

Նորածինի սպանման պարագան ալ բոլորովին շինծու էր, որովհետեւ Դշխոյի ծննդաբերութիւնը Տօք. Էտկլինսընի Հիւանդանոցին մէջ տեղի ունեցած և հինգ օր ետքը պաղառութեան հետեւանքով մեռած էր : Բարեբախտաբար, Տօք. Ուօրտ, առ ի զգուշութիւն, Առողջապահական Տնօրէնին իմացուցած էր երախային մահը և զիսկը քննել տալով բափօր առած էր : Ատիկա բաւական եղաւ, որ Միւսլիմի բողոքին արժէքը հիմէն խախտի և իմ անպարտութիւնս հաստատուի :

Միւսլիմ, հաւանաբար ուրիշներու թելադրանքով

ծրագրած այս խնդրոյն մէջ ձախողելէն ետքը՝ տարբեր մարզի մէջ փորձեց իր ոյժը: Թրքական հաւաքովի մը մէջ, երբ զինքը կը գրգռեն, 'ի պատասխանի կ'ըսէ թէ՝ «Մուրախխաար պիտի գարնեմ և այդպէսով վրէժս լուծեմ իրմէ»:

Իմ կողմէն բարերարեալ թուրք մը, Շէյխ Սէյֆէտտին, որ պատահմամբ հոն գտնուած էր՝ գաղտնապէս ինձի հազորդեց, ես ալ կուսակալին յայտնեցի ու անձիս պաշտպանութիւնը խնդրեցի:

Կուսակալին անմիջական հրամանին վրայ, Միւսլիմ ձերբակալուելով ընդհակողութեամբ ղրկուեցաւ Սեւերէկ, անգամ մըն ալ Խարբերդ գալու համար արտօնութիւն չը տրուելու յանձնարարութեամբ: Թէեւ ուրիշ անգամներ դարձեալ եկաւ և նոյն խնդրը արծարծեց, տարբեր ուղղութեամբ և միջոցներով, բայց ամէն անգամ ալ անյաջողութեան մատնուեցաւ, չը նորհիւ ժանտարմըրիի գօմանտան Համաի Պէյլի, որուն ծանօթացած էի երուսաղէմի մէջ և բարեկամութիւնը վայելեցի իր պաշտօնավարութեան միջոցին:

3.— Չմշկածակցի քահալիսար ձէլալ անուն հրէջ մըն ալ, որ Խարբերդ քաղաքի բարեկեցիկ ընտանիքներէն մէկուն աղջկան հետ, տարագրութեան և սարսափի օրերուն բռնութեամբ ցրտեան եղած էր և կինը իմ յանձնարարութեամբ Ամերիկեան Հիւանդանոցը ընդունուած էր և անձնուիրաբար կը ծառայէր, զերծ մնալու համար ձէլալի հետապնդումներէն, համանման հեռագրով մը բողոքած էր իմ մասիս, իբր իր կինը բռնութեամբ գրաւող. Այն ալ առաջնոյն բախտին արժանացաւ:

Ձէլալ զիւրաւ տեղի տուողներէն չէր սակայն, միշտ կը հետապնդէր իր կինը: Ատիկա պատճառ եղաւ, որ երկուստեք գատի զիմեն. ձէլալ յաջողեցաւ Ումուր Երիլիի գործավարութենէն իլավ բերել տալ,

կինը բռնութեամբ իրեն յանձնուելու համար: Աղջկան փաստաբանը, Արաբկիրցի Րասըմ էֆ., ներքին գործոց նախարարութեան՝ 1918 Նոյ. 4 և 1919 Փետ. 8 թուակիր ծածկագիր հետեւեալ շրջաբերական հեռագիրներու գորութեամբ իլամը նագա ընել տուաւ.—

1.— «Կուսակալութեանց մէջ քրիստոնեայ ժողովուրդէն ոմանց՝ վախի հետեւանքով և ժամանակաւոր կերպով կրօնափոխ ըլլալին և այժմ իրենց նախկին կրօնքին դառնալ ուղեւուն առթիւ, կարգ մը պաշտօնական շրջանակներու կողմէ դժուարութիւն յարուցուիլը տեղեկացանք: Վախի և խուճապի արդիւնք եղող այդ կարգի կրօնափոխութիւնները պաշտօնական գործողութեանց առիթ ըլլալու կանոնական արժէք մը չեն ներկայացներ: Այդ կերպով ինքիսա ընողներուն, ժամանակ մը վերջը, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու փափաքնին բնական է:

«Օսմ. Սահմանադրութեան՝ առանց կրօնքի խտրութեան, բոլոր օսմանցի անհատներուն շնորհած խըզձի ազատութեան հակառակ եղող այդ վիճակին շարունակութիւնը, հայրենասիրական վեհ գաղափարին հետ ո՛րեւէ կերպով չի կրնար պատշաճիլ: Հետեւաբար, անմիջապէս իրական քննութիւն մը կատարելով, անուն կամ կրօնք փոխողներուն, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու արտօնուած ըլլալին, պատշաճ եղանակով մը առնչակիցներուն հաղորդելից կը յանձնարարուի»:

2.— «Քսան տարիքը չը լրացնող երկսեռ բոլոր հայերուն կրօնափոխութիւնը անընդունելի ըլլալուն՝ նուիրուաի արձանագրութիւնները անմիջապէս իբր հայ սրբազրուիլը, իսկ քսանէն վեր եղողներուն ալ 1918 Հոկ. և Նոյ. 21 թուակիր հեռագրական հրամաններուն համաձայն, իրենց նախկին կրօնքին դառնալու ազատ ըլլալին հաղորդուելով, այդ ուղղութեամբ զիմուս

կատարուած պարագային, արձանագրութիւններու սրբագրութիւնը կը յանձնարարուի»:

1922 Օգոստոս 10ին, 592 համար հեռագրով մը զիմեցի Ազգ. Մեծ ժողովի նախագահին, պատճէնը զրկելով ներքին գործավարին:

Հեռագրի բովանդակութիւնը հետեւեալն էր.—

«Մեր օրինաւոր կառավարութեան՝ ազգային գատը բարեօք վերջաւորութեան մը յանդեցնելու զբաղած սա պահուն, թէեւ չեմ ուզեր զինքը ձանձրացընել, բայց պէտքը կը հարկադրէ, որ զիմեմ: Տասը և աւելի տարիներէ ի վեր Ամերիկա գտնուողներու այստեղի իրենց ընտանիքները, վերջին ծայր թշուառութեան մատնուած ըլլալով, կը յայտնեն, թէ այլեւս այդ վիճակին չեն կրնար հանդուրժել և զրեթէ մեծամասնութեամբ կը խնդրեն ամուսնալուծում և ուրիշներու հետ վերամուսնութեան արտօնութիւն: Ասիկա մեր կրօնական օրինաց բոլորովին հակառակ ըլլալը Չեր վսեմութեան յայտնի իրողութիւն մըն է: Այդ զժուարին կացութենէն ազատելու համար, կը համարձակիմ խնդրել Չեր վսեմութենէն, որ արտօնութիւն չնորհէք, որպէսզի անոք և ամուսինները Ամերիկա գտնուող կիները և ծնողները հոն հատտատուած անչափահասները կարենան անոնց մօտ երթալ: Եւ այո կը համարձակիմ խնդրել Չեր վսեմութենէն, յանուն կրօնական սկզբանց պաշտպանութեան»:

Էնկիւրիի կառավարութենէն եկած հրաման մը կ'արտօնէր, այրի և աննեցուկ կիներու և անչափահասներու, իրենց արտասահմանի մօտիկ ազգականներուն քով երթալը:

Կուսակալ Սիւլէյման Պէյ, այդ հրամանին վրայ յանձնախումբ մը կազմեց՝ այդ ուղղութեամբ իրեն

Խաղաղութիւն — Միգրիի Առաջնադարձակի ակումբի մէջ պատգամում արքեր (1919—1922)

մատուցուած աղերսագրերը(*) մանրակրկիտ քննութեանէ մը անցնելէ ետքը, տեղւոյն վրայ իրենց օգնող ամուսին, եղբայր, ծնողք և կամ մերձաւոր այլ մարդ չունենալնին հաստատելու պարագային Սիեանաք Վերագաւար տրուելու համար:

Յանձնախումբի անդամներն էին, փօլիս միւտիւրիի փոխանորդ գօլիսէր Ապպաւ Էֆ., Պելէսիյէ բեիսի իսալիլ Պէյ, Փուլուժլուզատէ իսալիլ Էֆ. և ես: Խալիլ Պէյի կողմէ ցոյց տրուած պէտքին վրայ, ախպր ապէր հիյեթիի կողմէ հազարապետ մըն ալ աւելցաւ, անչափահաս տղայոց ծախսերը, իրենց ձեռք զանուած նուճուսի թուղթերուն հետ համեմատելու և ըստ այնմ արտօնելու համար: Հազարապետը, զին. առաքմանց գործողութեամբ ծանրաբեռնուած ըլլալուն՝ բարեբախտաբար կը բացակայէր ու մենք առիթ կ'ունենայինք, երբեմն մինչեւ քսան տարեկաններու երթը գիւրացընել, հակառակ իսալիլ Պէյի ընդգլխմութիւններուն:

Յանձնախումբին պաշտօնը հազիւ ամիս մը տեւեց և այդ ժամանակամիջոցին, հազարէ աւելի աղերսագրեր անցան մեր ձեռքէն, որոնցմէ շատ քիչերը մերժուեցան, անոնց ալ նեցուկ ունենալը, յանձնախումբի անդամներէն զատ՝ ուրիշներուն ալ ծանօթ ըլլալուն պատճառով: Այդ պատեհութենէն օգտուելով՝ ձէլալի կնոջ՝ Օր. Ս. Ալտմանեանի Հալէպ երթը գիւրացնելու համար, Յալուցի կնկան մը սիեանաք վերագաւար հանել տալ թելադրեցի. աղերսագրերը անձամբ հետագնդեցի և սիեանաքի վեսիզան կուսակալին անջատաբար ստորագրել տալէ վերջ՝ վրայի պատկերը հանելով, տեղը իր լուսանկարը փակցնելու հա-

(*) Աղերսագրերուն վրայ խնդրարկուեներու լուսանկարները գանուելը էական պայման մըն էր և յանձնախումբը պարտաւոր էր անոնց ինքնութիւնները հաստատել:

մար յանձնեցի եղբորը և յաջորդ առաւօտ առանց ոչ ոքէ ձանչուելու, ուրիշ չորս կիներու ընկերակցութեամբ, ինքնաշարժով մեկնեցաւ և հինգ օրէն ապահով հասաւ Հալէպ: Անշուշտ մինչեւ հիմա հասած ըլլալու է հէզ աղջիկը Ամերիկա՝ իր եղբայրներուն քով, միանգամ ընդ միշտ ազատած՝ վերստին այդ ձիւաղին ձեռքը իյնալու մղձաւանջէն:

Եթէ այդ միջոցը գործադրուած չըլլար, թերեւս վերջին ընդհանուր տեղահանութեան հրամանէն ալ չը պիտի կրնար օգտուել, քանի որ մեծ ու պղտիկ բոլոր պաշտօնեաները ՚ի նպատտ ձէլալի կը գործէին և ատոր համար էր, որ որբերու փոխադրութեան ատեն, հակառակ Ամերիկացիներու ջանքերուն չը կարողացաւ ընկերանալ անոնց:

★ ★ ★

Այսինքն բարդութիւններու ծնունդ տուող առասպելական այդ նամակի նկատմամբ 15րդ Ալայ Գոմանսանը և Մ. Բէմալի, Խարբերդի մէջ անձնական ներկայացուցիչը եղող Հազարապետ Էլիաս և Տօկերտի էրֆեանը Հարպ Ռեիսի իսալիլ Պէյերու Մարտ 20 և Ապրիլ 3 թուակիր նամակները թարգմանաբար կ'արտագրեմ հոս, ընթերցողները իրագեկ ընելու համար:

1.- «Ձեր էլ-Ազիզ ժամանումէն իվեր, վկան եղած շարժումներդ և հինէն Ձեզ ձանչցողներու ըրած յանձնարարութիւնները՝ հայրենակցութեան զգացումներու հակառակ ընթացքի հետեւող մը չ'ըլլալուտ համոզումը գոյացուցած ըլլալնին մէջս՝ տեսակցութեանս միջոցին ըսած էի Ձեզի. Միւսնոյն երկրին մէջ ապրող կրկին տարրերուն միջեւ, թշնամութիւն յառաջ բերելու չափ ստորնութեան վիջանող մը չ'ըլլալդ մօտէն կը գուշակեմ: Ձեզի ցաւ պատճառող այդ մահուս

Նամակի խնդիրը, որքան որ վերջնականապես լուծել և մէջտեղ նետուած այդ սեւ արատը սրբել պէտք է, բայց ներկայ պարագաները, երկարօրէն միւնագաւառ-յի անյարմար ըլլալուն, առ այժմ լուծեամբ փոխա-րինելնիդ կը յանձնարարեմ. ի հարկին, այդ մասին Ձեր ընելիք ձեռնարկին(*) իմ կողմէ յետաձգուած ըլ-լալը, պէտք եղած տեղերը հասկցնել խոստանալով՝ անկեղծօրէն ձեռքերնիդ կը սեղմեմ»:

Հագարապետ Էլիաս

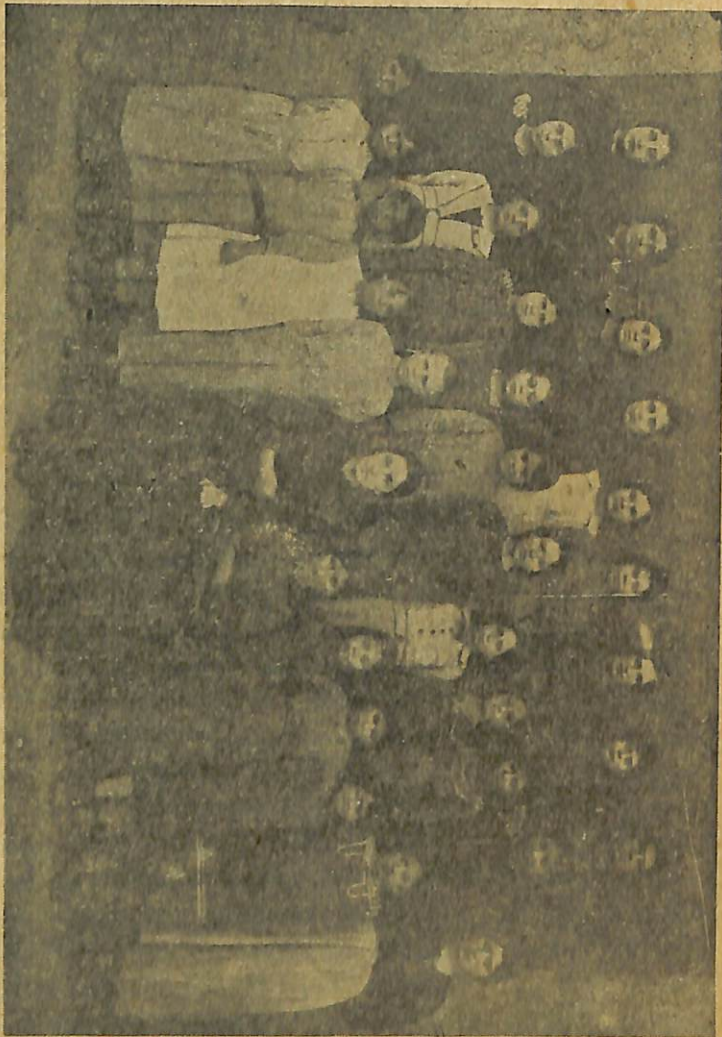
2.- Հետագայ պատասխանը Գ. Ե. ի հաղորդել-նէդ կը խնդրեմ: Նամակնիդ և լրագիրը («Շարգ»ը կ'ակնարկէ) սուր: Ձեր համակրանքէն շնորհակալ եմ: Նամակներու պատասխանը, զբաղման պատճառաւ, ուշացուցած ըլլալու ծածկագրով(**) պատասխանե-լու ստիպուեցայ: Կրկին ազգերու միջեւ բարեկամու-թեան հաստատման աշխատելու մասին ունեցած համոզումս կատարեալ Ձեր անձին հանդէպ յարգան-քըս տեւական է: Ուրիշ ազգերու նման Ձեր ազգին ալ իրաւասութեան սահմանին մէջ ամէն կերպ օժան-դակութիւն և դիւրութիւն ըստ առաջնոյն ցոյց կու-տամ: Գալով նամակի խնդրոյն, հայերէն գրած այդ նամակը Մեքսիկո Գալուստի փոխտնի կողմէ Մարտին գացող ճամբորդի մը վրայէն ձեռք անցուցած է(***):

«Կուսակալութիւնը ամփոփ կերպով անոր թարգ-մանութիւնը հաղորդեց մեզի: Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատ-

(*) «Իրատէի Միւլիյէ» թերթին գէմ անուանարկութեան դատ բանալու ձեռնարկիս կ'ակնարկէ:

(**) Ծածկագիրը ուղղուած էր Լճրգ Ալայ Գօմանտա-նիութեան, ուրկէ պաշտօնապէս հաղորդուեցաւ ինձի:

(***) Տիգրանակերտ գտնուած միջոցիս ճամբորդի հետ նամակ զրկելու գաղափարն անգամ ունեցած չեմ:

ըրարքարանի պահանջման վրայ, լուսանկարը հանել տալով պիտի զրկուի (*): Նամակին բնագիրը տեսայ, թուղթը (բառ մը անընթեռնելի) հոգեւորականներու յատուկ հայկական (անընթեռնելի) կրօնականներու սեփական կնիք ունի, ստորագրութեան անունն ալ Ձեր անունն է(**):

Բայց Խարբերդի մէջ ըսածնուդ պէս(***) , այս նամակը քահանաներու պաշտօնանկութիւն առաջարկած գաթողիկ քահանաներու կողմէ Էլ-վարեգ-խսքրասնիհ եղած ըլլալն ալ հաւանական է, սակայն նամակին գոյութիւնը անառարկելի է, ինչպէս ձեռք անցուած ըլլալու մասին կառավարութիւնը հարցաքննութիւն կատարած է: Ձեր բօթքսոս կուսակալութեան հաղորդեցինք: Բնականաբար հետապնդում պիտի կատարուի»:

էրքեանը Հարպ Բէիսի
Խալիս

(*) Պատրիարքարանը Մ. ֆէմալի ուղղեալ բաց նամակով մը ինծի վերագրուած նամակին լուսանկարին հրատարակութիւնը պահանջած էր 15 օր պայմանաժամով, հակառակ պարագային դատ բանալ սպառնացած էր:

(**) Պատասխանագրոյն մէջ ըսի, թէ նամակին ստորագրութեան անունը իմս կրնայ ըլլալ: Բայց գիրն ալ իմս ըլլալը հաստատելու համար մասնագէտներու քննութիւն մը անհրաժեշտ է:

(***) Այս խնդրոյ շուրջ կուսակալին հետ տեսնուած առտեն, հարցուց թէ, Տիգրանակերտի մէջ թշնամի կամ հակառակորդ ունի՞մ. ըսի, որ առաջին անգամն էր այցելութիւնս, հետեւաբար ո՛չ հակառակորդ և ո՛չ ալ թշնամի ունի՞մ, միայն կաթողիկ վարդապետին հետ թեթեւ խնդիր մը ունեցայ որբանոցներու մասին: Կուսակալը այդ պարագան, իբրեւ կարեւոր դէպք հաղորդած ըլլալու է Տիգրանակերտ:

Այսքան կարեւոր խնդրոյ մը մասին կատարուած խիստ քննութեան և հետապնդումին արդիւնքը մինչեւ վերջ անծանօթ մնաց՝ զարմանք պատճառելով ինծի հետ շատերուն ալ:

★ ★ ★

Դժբախտութիւնը կարծես ինծի հետ կ'ընկերանար: Մէրտին հասած օրս իսկ, իրիկունը ուշ ատեն լուր բերին, որ քաղաքին մէջ զրոյց մը կայ, թէ եկողը Ֆրանսական լրտես մըն է: Անմիջապէս քովս գտնուած թուղթերը, որոնք կրնային եղած կասկածը հաստատել, անհետացուցի և արդէն Հալէպէն Մէրտին եւ ոտբեայ ճամբորդութեանս ընթացքին, Compartement-ին մէջ առանձնութենէս օգտուելով, թուղթերու մաքրագործում կատարած և պատուուած կտորները հովին տուած էի:

Բարեբախտաբար տեղւոյն Միւքեսարեֆը և զինհրամանատարը, որոնց հետ յաջորդ օրը տեսնուեցայ, Պօլսէն մեկնած պահուս, Պատերազմական Նախարար Մերսինցի ձէմալ Փաշայէ առած յանձնարարականս տեսած ըլլալուն՝ կարեւորութիւն չտուին շրջած զըրոյցին: Մինչեւ այսօր չեմ կրցած հասկնալ սակայն, թէ այդ լուրը ուրկէ՞ ծագում առած էր մտքերու մէջ, որ իրականութենէ շատ հեռու ալ չէր:

1919ի Դեկտեմբերին, Պօլսէն գէպի Խարբերդ ճամբորդութեանս ընթացքին, Ատանա հասայ Ժէնէ-բալ Կուրոյի առաջին անգամ ըլլալով նոյն քաղաքը այցելած օրը:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին հրամանով ես ալ ընկերացայ «բարի գալուստ»ի այցելութեան գացող շքախումբին: Ընդունելութեան ատեն, երբ Կաթողիկոսը իր հետեւորդներու կարգին զիս ալ ներկայացուց իբ-

րեւ Խարբերդ-Մալաթիոյ Առաջնորդ, ըսաւ, որ մէկ քանի օրէն պիտի մեկնիմ նոր պաշտօնատեղիս, Ատանայի զին. կառավարիչ Գօլօնէլ Պրէմօն, մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ցոյց տուաւ և հրաժեշտի պատեսակցութիւն մը ունենալ իրեն հետ: Փափաքին դահացում տալու համար, մեկնելէս օր մը առաջ — 16 Դեկտ. — ներկայացայ իրեն և յարջորդ օրը արգելք մը չը պատահելու պարագային, մեկնելու տրամադրութիւնս յայտնեցի:

Բաւական երկար տեսակցեցանք. խօսակցութեան ընթացքին ցաւ յայտնեց, ժէնէրալ Կուրոյի ի պատիւ, հայերու կողմէ տրուած թէյասեղանին Պ. Մ. Տամատեանի խօսած ճառին նկատմամբ. որով յարգելի բանախօսը շնորհաւորած էր ժէնէրալի մուտքը Հայկական Ազատ Կիլիկիոյ հողը և «բարի գալուստ» մաղթած: Գօլ. Պրէմօն աւելցուց, «Մենք չենք ժխտեր Կիլիկիոյ Ձերը ըլլալը. կ'ընդունինք, որ անիկա Ձեր բացարձակ իրաւունքն է, միայն, դուք հոս փոքրամասնութիւն կը կազմէք, մեր փափաքն է, Կիլիկիան գոնէ 25 տարիներ մեր հոգատարութեան տակ պահել, որու միջոցին, դուք նիւթական, բարոյական և թուական առաւելութիւններով գերակշիռ դիրք կ'ունենաք և բընականօրէն Ձերը կ'ըլլայ Կիլիկիան»:

— «Թող ներէ Ձերդ Գերագանցութիւնը, որ յայտնեմ թէ՛ ըսի, Պ. Տամատեան իբրեւ Ազգ. Պատուիրակութեան Լիազօր ներկայացուցիչը Ֆրանս. Իշխանութեան մօտ, անշուշտ գիտակցութիւնը ունէր իր խօսածին և ես իրաւասու չեմ անոր խօսքերը քննադատելու, քանի որ *hierarchiquement* ազգային բոլոր իշխանութիւնները քաղաքականապէս կապուած են Ազգ. Պատուիրակութեան և ենթակայ են անոր որդեգրած գործելակերպին»: Իմ այս պատասխանս,

հաւանաբար շատ հաճելի չը թուեցաւ իրեն, այնուհանդերձ խօսակցութիւնը շարունակելով, թեւադրեց, որ այցելած վայրերուս և ի մասնաւորի Խարբերդ-Մալաթիոյ զինուորական ու քաղաքական կացութեանց մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ տամ իրեն և առ այդ համաձայնական պետութեանց ներկայացուցիչներուն ուղղեալ յանձնարարական մը տուաւ, խնդրելով որ հարկ եղած ատեն իրենց օժանդակութիւնը չը զլանան:

Դժբախտաբար Գօլ. Պրէմօնի խօսքերը անկեղծ չէին, որովհետեւ, երբ իր քովէն ելլելէս յետոյ, պէտք տեսայ թուրք կառավարութեան նոյն Վիլայէթի Միլիթիէ Միլիթարիէին հետ, որ այդ օրերուն Կուսակալին կը փոխանորդէր, տեսնուելու, հոն իմացայ որ Պրէմօն անոնց ալ տարբեր կերպով արտայայտուած է, թէ «Այս շրջանին մէջ դուք մեծամասնութիւն կը կազմէք, հետեւաբար Կիլիկիան ձերն է. միայն երկրին մէջ գտնուող այլակրօն և դժգոհ ցեղերը ձեր դէմ չըմբոստացնելու համար, առայժմ կ'ուզենք մեր հոգատարութեան տակ պահել զայն որոշ ժամանակի մը համար»:

Կրկին տեսակցութիւններուս արդիւնքը հաղորդեցի Կաթողիկոսին, առանց կարենալ գուշակելու թէ, անոնք օր մը պիտի յանգէին Մարաշի ահաւոր կոտորածին և Կիլիկիոյ պարպումին, որուն վնասները այսօր կը կրէ Ֆրանսան Սուրիոյ մէջ:

ը եւ Խարբերդ—Մալաթիոյ Առաջնորդ , ըսաւ , որ մէկ քանի օրէն պիտի մեկնիմ նոր պաշտօնատեղիս , Առա- նայի զին . կառավարիչ Գօլմեկ Պրէմօն , մասնաւոր հետաքրքրութիւն մը ցոյց տուաւ և հրաժեշտի պա- հուն , յանձնարարեց , նախքան մէկնումս , առանձին տեսակցութիւն մը ունենալ իրեն հետ : Փափաքին գո- հացում տալու համար , մեկնելէս օր մը առաջ — 16 Դեկտ . — ներկայացայ իրեն և յարջորդ օրը արգելք մը չը պատահելու պարագային , մեկնելու տրամադրու- թիւնս յայտնեցի :

Բաւական երկար տեսակցեցանք . խօսակցութեան ընթացքին ցաւ յայտնեց , ժէնէրալ Կուրոյի ի պատիւ , հայերու կողմէ տրուած թէյասեղանին Պ . Մ . Տամատեանի խօսած ճառին նկատմամբ . որով յարգելի բանա- խօսը շնորհաւորած էր ժէնէրալի մուտքը Հայկական Ազատ Կիլիկիոյ հողը և «բարի գալուստ» մաղթած : Գօլ . Պրէմօն աւելցուց , «Մենք չենք ժխտեր Կիլիկիոյ Ձերը ըլլալը . կ'ընդունինք , որ անիկա Ձեր բացարձակ իրաւունքն է , միայն , դուք հոս փոքրամասնութիւն կը կազմէք , մեր փափաքն է , Կիլիկիան գոնէ 25 տա- ըիններ մեր հոգատարութեան տակ պահել , որու մի- ջոցին , դուք նիւթական , բարոյական և թուական ա- ռաւելութիւններով գերակշիռ դիրք կ'ունենաք և բը- նականօրէն Ձերը կ'ըլլայ Կիլիկիան» :

— «Թող ներէ Ձերդ Գերազանցութիւնը , որ յայտ- նեմ թէ՛ ըսի , Պ . Տամատեան իբրեւ Ազգ . Պատուիրա- կութեան Լիազօր ներկայացուցիչը Ֆրանս . Իշխանու- թեան մօտ , անշուշտ գիտակցութիւնը ունէր իր խօ- սածին և ես իրաւասու չեմ անոր խօսքերը քննադա- տելու , քանի որ *hierarchiquement* ազգային բոլոր իշխանութիւնները քաղաքականապէս կապուած են Ազգ . Պատուիրակութեան և ենթակայ են անոր որ- դեգրած գործելակերպին» : Իմ այս պատասխանս ,

հաւանաբար շատ հաճելի չը թուեցաւ իրեն , այնու հանդերձ խօսակցութիւնը շարունակելով , թեւադրեց , որ այցելած վայրերուս և ի մասնաւորի Խարբերդ—Մալաթիոյ զինուորական ու քաղաքական կացութեանց մասին պարբերաբար տեղեկութիւններ տամ իրեն և առ այդ համաձայնական պետութեանց ներկայացու- ցիչներուն ուղղեալ յանձնարարական մը տուաւ , խնդրելով որ հարկ եղած ատեն իրենց օժանդակութիւ- նը չը զլանան :

Դժբախտաբար Գօլ . Պրէմօնի խօսքերը անկեղծ չէին , որովհետեւ , երբ իր քովէն ելլելէս յետոյ , պէտք տեսայ թուրք կառավարութեան նոյն վիլայէթի Միւլիի Միւֆեքքիւիին հետ , որ այդ օրերուն Կուսա- կալին կը փոխանորդէր , տեսնուելու , հոն իմացայ որ Պրէմօն անոնց ալ տարբեր կերպով արտայայտուած է , թէ «Այս շրջանին մէջ դուք մեծամասնութիւն կը կազ- մէք , հետեւաբար Կիլիկիան ձերն է . միայն երկրին մէջ գտնուող այլակրօն և դժգոհ ցեղերը ձեր դէմ չըմբոստացնելու համար , առայժմ կ'ուզենք մեր հոգատարութեան տակ պահել զայն որոշ ժամանակի մը համար» :

Կրկին տեսակցութիւններուս արդիւնքը հազոր- դեցի Կաթողիկոսին , առանց կարենալ գուշակելու թէ , անոնք օր մը պիտի յանգէին Մարաշի ահաւոր կոտու- րածին և Կիլիկիոյ պարպումին , որուն վըսաները այ- սօր կը կրէ Ֆրանսան Սուրբիոյ մէջ :

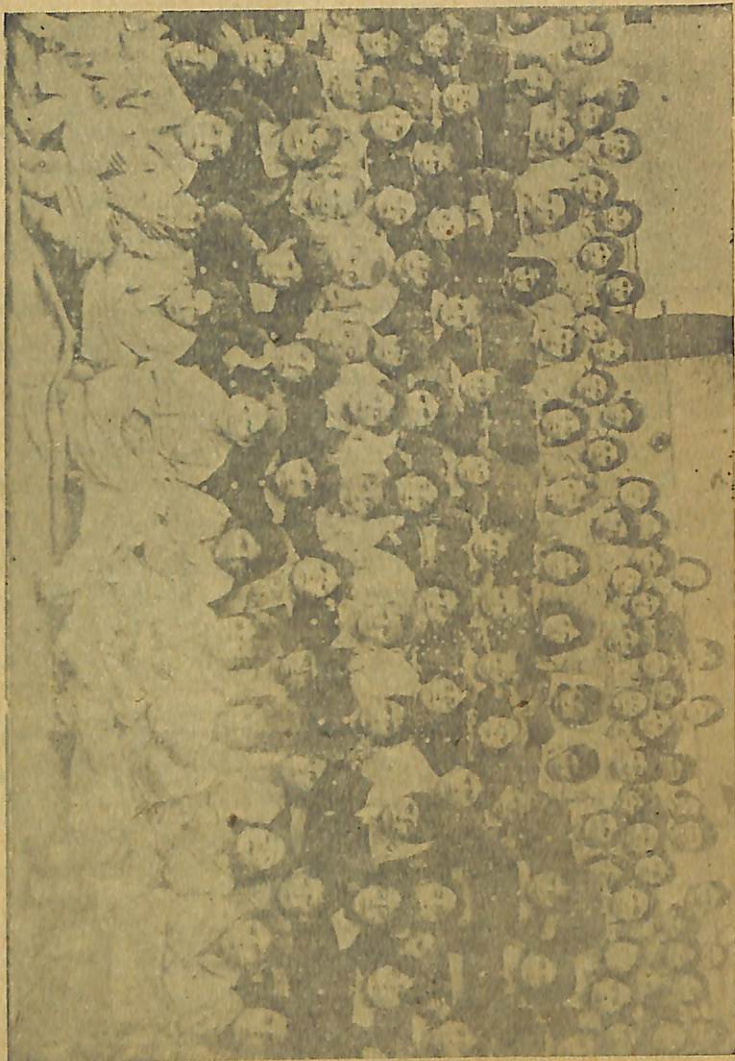

ՄԱՍՆ Բ.

Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Մարմնոյ Խարբերդի տնօրէն Մէճըր Եավուլ՝ Էնկիւրիի կառավարութեան հրամանով հուսուսը միլլիյէ հուրս հանուելէն ետքը՝ ահագին աղմուկ հանեց, Անատոլուի զանազան քաղաքներուն և ի մասնաւորի Խարբերդի բընիկ թէ աքսորական քրիստոնեաներուն նոր ջարդերու ենթարկուած ըլլալու մասին: Եւ այդ ըրաւ արտասահմանի թերթերուն զրկելով թղթակցութիւններ, որոնց արձագանգ եղա՛ւ նոյն ատենուան Պօլսահայ մամուլը: Այդ հրատարակութիւնները պատճառ եղան, որ «Շիքակօ Թրիպլին» թերթի Պօլսոյ թղթակիցը Մր. Ճօն Գլայթօն, Էնկիւրիէն Խարբերդ գայ թուրք թարգմանի մը ընկերակցութեամբ՝ տեղւոյն վրայ ստուգելու համար գրուածներուն իրականութեան աստիճանը:

Տեղական կառավարութիւնը, Էնկիւրիէ ստացած հրահանգին համաձայն, արտակարգ պատիւով մը ընդունեց Ամերիկացի այդ Պարօնը և ժամանած օրն իսկ ի պատիւ իրեն ճոխ սեղան մը տուաւ Միւսաձա՛ա հուզուզի Գլուպին մէջ: Երեկոյեան զէմ կուսակարգ զիս կանչեց և սեղանին հրաւիրուած ըլլալս յայտնելով՝ առաջարկեց, պէտք եղած ատեն, Եավուլի հրատարակութիւնները հերքող երկու խօսք խօսիլ:

Անակնկալ այս հրաւերը և առաջարկը դժուարին կացութեան մը մէջ դրին զիս: Ոչ կ'ուզէի հերքել և ոչ ալ կրնայի մերժել: Իրաւ էր, որ այդ շրջանին կարմիր ջարդեր չը պատահեցան, բայց... սպիտակ ջարդը, այսինքն՝ անօթութիւնը, մերկութիւնը և տարապարհակ աչխատութիւնը օրական հարիւրաւոր կեանքեր կը մահացնէին, որոնցմէ շատերուն մարմինները ամիսնե-

րով անթաղ կը մնային ու անգղներու կեր կ'ըլլային՝ չոր ոսկորներ միայն թողլով իբրեւ վերջին հետք:

Ակամայ ընդունեցի եղած հրաւէրը և որոշեալ ժամուն խռովեալ սրտով ու հոգիով գացի «արիւնոս այդ ազապ»ին մասնակցելու:

Հրաւիրեալներէն մաս մը եկած էր, միւսներն ալ հետզհետէ եկան: Թղթակցին և հետեւորդներուն կը սպասէր: Քիչ ետքը անոնք ալ եկան, և ժամը 8 1/2ին ամէն ոք իր տեղը գրաւած էր սեղանին շուրջը: Մէջտեղը կուսակալը, իր երկու կողմերը ունենալով Ձին. և ժանտարմըրի հրամանատարները, անոնց քով Պեկեթիյե Ռեիսի Սալիտ Պէյ և Փուլութլուզատէ Սալիլի էֆ.: Կուսակալին դէմը՝ Մր. Գլայթօն, աջ կողմը՝ Փոխ-Տնօրէն Մր. Կրիկօրի, ձախ կողմը՝ թարգմանը, թարգմանին քով ես և Մր. Կրիկօրիի քով՝ Փօլիս Միւտիրի Քէրիմ Պէյ:

Ճաշի միջոցին, առաջին անգամ կուսակալը խօսք առնելով «բարի գալուստ» մաղթեց Մր. Գլայթօնի և չնորհակալութիւն յայտնեց Ամերիկեան ժողովուրդին, թուրքերու հանդէպ ցոյց տուած բարեացակամ վերաբերումին համար և ապագայի բարեոք յարաբերութեան համար ալ յոյս յայտնեց: Կուսակալի խօսքերը անգլիներէն թարգմանուեցան: Թղթակիցը պատասխանեց և իր կարգին չնորհակալութիւն յայտնեց իրեն ընծայուած պատուոյն համար:

Կուսակալի ակնարկին վրայ, ես ոտքի ելայ և խօսքերս Մր. Գլայթօնի ուղղելով ըսի.

«Ազգային Մեծ ժողովոյ կառավարութեան կողմէ տեսնուած պէտքին վրայ, երկրէն վտարուած եւ վուլի հրատարակութիւնները՝ Սարբերդի մէջ նոր ջարդեր տեղի ունեցած ըլլալու մասին՝ զարմանք պատճառեցին մեզի: Այդ հրատարակութիւններուն իրականութեան հակառակ ըլլալը, Ձեր մէկ քանի օ-

րուայ ընակակցութեան ընթացքին կատարած քննութիւններէն պիտի հասկնաք: Անցեալին վրայ ակնարկութիւն ընել չեմ ուզեր, որովհետեւ անիկա, իր բուրբ արհաւիրքներով պատմութեան սեփականութիւնը եղած է այլեւս: Միայն ներկայ կառավարութեան հովանիին տակ գտնուող ոչ-խլամ տարրերը, որքան ատեն մեղանչումներ չեն ըներ հրատարակութեան օրէնքներուն դէմ և կը զբաղին իրենց գործերով, կըրնան ապրիլ խաղաղ ու երջանիկ՝ իսլամ հայրենակիցներու նման: Պիտի ուզէի, որ իմ այս խօսքերուս թարգմանը հանդիսանայիք Ձեր ներկայացուցած թերթին միջոցաւ»:

Ասկէ տարբեր չէի կրնար խօսիլ: Եւ արդէն այդ օրերուն Պօլսոյ թուրք թերթերէն «Վազըթ»ի «Իգտամ»ի և «Թէվհիտ»ի սիւնակները լեցուն էին «հերքումներ»ով, ամէնքն ալ կառավարական ստիպումով հեռագրուած:

Երկու օր ետքը, Մր. Գլայթօն ալ, Տօքթ. Էտկինսոնի հիւանդանոցին մէջ, փոխադարձ թէյասեղան մը տուաւ: Ներկայ եղան միեւնոյն անձերը: Թէյասեղանի միջոցին, ներկայացած պատեհութենէ մը օգտուելով՝ Քրանսերէն լեզուով յայտնեցի իրեն, թէ անցեալ օրուան հացկերոյթի ատեն խօսածներս, զգացումներու հակառակ էին և թէ Առաջնորդարանի մէջ զինքը առանձինն ընդունելու պատիւը ունենալուս՝ բոլորովին տարբեր ուղղութեամբ պիտի արտայայտուիմ: Խոստացաւ այցելել: Բայց, դժբախտաբար, ոչ մէկ վայրկեան առանձին թողուցին զինքը: Կատարած պլանտայններուն և տուած այցելութիւններուն թարգմանը և փօլիս Միւտիւրի անբաժան էին իրմէ: Այս վերջինը իբր թէ յարգանքի համար կ'ընկերանար:

Ամերիկեան շրջանակի հայ պաշտօնեաներէն Պ. Սոկրատ Միսիթարեան և ուրիշներ առիթը ունեցած

էին հետը տեսնուելու և ամէն բան հասկցնելու, որովհետեւ Ամբրիկացիներուն հիւրն էր և անոնց չէնքին մէջ կը գիշերէր:

★ ★ ★

Մր. Գլայթօնի ներկայութեան խօսածս, ամբրիկացիներու շրջանակին մէջ դժգոհութիւն առթած էր: Եւ երբ Մր. Մէքաֆի, որբերու փոխադրութեան գործով Խարբերդ եկաւ, հետը ունեցած առաջին տեսակցութեանս, այդ մասին իր զգացած ցաւը յայտնեց: Պէտք եղած բացատրութիւնը տալէ ետքը, ըսի, թէ ժամանակի պահանջին և պարագաներու փափկութեան համաձայն առնուած քայլ մը, մեղադրանքէ աւելի գնահատման արժանի է և իբր օրինակ մէջ բէրի Խրիմեան Հայրիկի, Վանայ Առաջնորդութեան ատեն եղած դէպքը: Իր հօտին սպառնացող վտանգը տեսնելով՝ Խրիմեան տեղւոյն երեւելի ազգայիններէն մէկ քանիներու հետ Սուլթան Համիտի ուղղած էր երախտագիտական ուղերձ մը, որը ոչ միայն Մեծանուն Հայրենասէրին ժողովրդական համբաւէն բան մը չէր պակսեցուցած, այլ ընդհակառակը նոյն ատենի թերթերը գնահատած էին անոր այդ արարքը, իբրեւ արդիւնք հեռատեսութեան(*):

Յիշեցի նաեւ նպաստամատոյցի թուրքիոյ ընդհանուր տնօրէն Մր. Ճէքուրթի այն հեռագիրը, զոր էնկիւրիէն Խարբերդ և անկէ Սամսոնի ճամբով Պօլիս դառնալէն ետքը տուած էր ներքին գործավարին: Այդ հեռագրին մէջ, Մր. Ճէքուրթ, ամբողջ Անատո-

(*) Խրիմեան Հայրիկի այս պարագան կարգացած եմ Ս. Զէրքէզեանի «Օրմանեանը զրպարտութեան ցանցերում» անուն գրքին մէջ:

լուն դրախտ մը և անոր մէջ՝ ապրող քրիստոնեաները խաղաղ ու երջանիկ կը ներկայացնէր: Մր. Մէքաֆի արդարացուց անոր այդ արարքը՝ ղիւանագիտական ճկունութիւն նկատելով:

Մեր այս խօսակցութիւնը, որ գաղտնի կերպով ունկնդրած է եղեր մի ոմն Մր. Էփըլկէյթ, նոյնութեամբ կը հաղորդէ Կուսակալին: Վերջինս, առթիւ մը հարցուց ինձի, թէ իրօք այդպէս արտայայտուած եմ: Բացարձակապէս ժխտեցի և ըսի, թէ չարամտութեան արդիւնք է:

Բարբախտաբար Մր. Մէքաֆի անդարձ կերպով մէկնած էր Խարբերդէն, այնպէս որ Կուսակալը պատեհութիւն չունեցաւ անկէ ստուգելու իրողութիւնը:

Փոխ-Տնօրէն Կրիկորի ալ համաման ընթացքի մը մէջ գտնուեցաւ: Որբերու փոխադրութեան ատեն, խնդրոյ մը առթիւ իրեն գրած մէկ նամակիս բառացի թարգմանութիւնը բնագրին հետ մէկտեղ Կուսակալին ղրկած էր: Հայկական Որբանոցի պատասպարելոց ցանկերու պատրաստութեան ատեն, դուրսէն ալ հարիւրի չափ երկսեռ անուններու զրուիլը խնդրած էի իրմէն՝ ընթացք տուած ըլլալու համար կարգ մը պաշտօնեաներու և ազգեցիկ թուրքերու ղիմումներուն:

Կրիկորի մերժեց այդ խնդրանքս, լուր ղրկելով, թէ՝ «տարիներով թուրքերու ստորին կիրքերուն և քրմահաճոյքներուն ծառայողներու անուններով ցանկին խճողումը չեմ կրնար արտօնել», և յայտնեց, թէ իմ կողմէ ներկայացուած ցանկերը կասկածելի են:

Կուսակալը երբ այս պարագան հաղորդեց ինձի, ամենախոր քննութիւն պահանջեցի ճշմարտութիւնը երեւան բերելու համար: Քննութեան արդիւնքէն Կրիկորի ամօթահար եղաւ:

★ ★ ★

Թուրքերու կողմէ զրուած նամակներէն մէկ քանինները թարգմանաբար կ'արտագրեմ հոս, իբր նմոյշ:

1.— «Տեղահանութեան աղէտալի՛ օրերէն ի վեր, իբր կրօնական պարտականութիւն մը, համեստութիւնն ու կուսութիւնը տանս մէջ, հարազատ զակի նման պահպանուած և այժմ չափահասութեան տարիքը թեւակոխելուն պատճառով խելքը ամէն բանի հասնող Թաթարեան Պետրոսի աղջկան Պայծառին, Ամերիկայի մէջ ունեցած հօրեղբօրը Մանուկին մօտ զրկուելու մասին, անցեալ օր Գօլ-Յոսուի մէջ ըրած խնդրանքիս ընդունելութենէն քաջալերուած՝ երէկ, մօրը՝ Վարդերի հետ Չեզի զրկեցի:

«Վերագարձուն, իրենց հետեւելիք ուղղութեան նկատմամբ Չեր տուած հրահանգները ս'եւէ կերպով չը կրցան բացատրել, որով ուղղակի Չեզմէ լսելու պէտքը զգացի:

«Երկրին մէջ գտնուող զանազան տարրերու հանդէպ ձեռքերս անարիւն և ճակատս բաց են. կինս ալ ինձի հետ ըլլալու պայմանաւ «հելալ վի զուլալ» վաստակէս նպատուորեալ հայ թշուառները միայն Թաթարեան Պայծառը չէ, բազմաթիւ են:

«Արկածի՞, թէ ճակատագրի հետեւանքով, իրենց նախնիքներու աշխատութիւնով երեւան եկած և այժմ աւերակ ու ծուխերը դադրած Հայրենիքի մէջ տառապող անոք և անօգնական ու կարգ մը սրիկաներու ձեռքով անասնաբար պատիւնին լղրճուած, ինչքերնին կողոպտուած և հօրենական օճախները լքելու դատապարտուած հայ որբերուն և այրիներուն զրպանի հացադրամը Վիլայէթի Սրնիլի և փօլիս միւսիւրիներու և կամ նման սճրագործներու զողջնել տալու, Ամերիկայի մէջ իրենց ունեցած ազգական կամ բարեկամներուն մօտ զրկելու պէս պատուաւոր և աստուածահաճոյ ծառայութիւն մը չեմ կրնար երեւակայել:

«Այս կարեւոր պարագան իր բոլոր կողմերովը բնականաբար դուք ինչ լաւ կրնաք մտածել:

«Ահաւաստիկ, Ամերիկա երթալու համար ամէն ինչ ստքի տակ առնել հարկադրուած և շարունակ իմ միջնորդութիւնս խնդրող մէկ քանի բնիկ և գրտեկներու անուանց ցանկը Ձեզի կը ղրկեմ, կարեւորը տնօրինելու համար»:

11րդ Գօլ-օրտուելի մէհաքիմ միւտլրի
Քէսրիկցի Փիլավճը զատէ՝
Հարիւրապետ Իպրահիմ

2.— «Խնդրանքի դուռը և խնդրարկունքը սահմանափակ չեն: Մեր թաղի բնակիչներէն, ստորեւ անունները նշանակուած վեց անտէր ու անտիրական երկսեռ անհատներուն, որբանոցիդ տեսրակին մէջ արձանագրուելը կը խնդրեմ»:

Նու. Բուս Միւսիբի՝ Րիզա

3.— «Գրաբերիս Վարդերի ինծի հետ ունեցած առընչութիւնը Ձեզի իմացնել անհրաժեշտ կը նկատեմ: Այս կնոջ փեսան՝ Արթինը չորս տարեկան հասակէն իր մօրը և քրոջը հետ 19 տարիներ պաշտպանութեանս տակ մնացին և իրենց հօրը տեղ զիս տեսան: Վերջապէս տարագրութիւնը վրայ հասաւ: 19 տարիներ միասին ապրած ըլլալնուս հետեւանքով ձեռքէս եկած ամէն միջոց գործադրեցի և շատ մը զժուարութիւններու հակառակ՝ անձնապէս 15 ոսկի արժողութեամբ ձի մը առի և ճանապարհածախսն ալ տալով՝ ղրկեցի: Եւ այժմ ընտանեօք Ամերիկա կը գտնուին ու կը թղթակցինք: Իրենց երախտագիտութիւնը յայտնելով, զօքանջ մօրը՝ յիշեալ Վարդերի, յարմար առիթով մը Ամերիկա ղրկուելը կը խնդրեն: Ատոնց այդ խնդրանքը նկատի առնելով՝ որբանոցներու

հետ երթալու համար կարեւորը տնօրինելնիդ կրկին ու կրկին կը խնդրեմ»:

Փուլուբլու զաւտե Խալիլ

★ ★ ★

Եւսովուլ և իրմէ առաջ ու ետքը եկող վարիչները, իրենց գործած սխալներուն երեսէն՝ ոչ միայն իրենք վտանգուեցան, այլ առաւելապէս վտանգեցին իրենց վարած հաստատութիւնները: Կառավարութիւնը հետզհետէ սկսաւ կասկածանքով նայիլ այդ հաստատութիւններուն վրայ, զանոնք նկատելով խռովարարական օճախներ և այդ խիստ պատճառով իր սեղմումներն ու կաշկանդումները օր ըստ օրէ սաստկացուց:

Ամէն տեղ եղածին պէս, Խարբերդի մէջ ալ, Նըպաստամատոյցի և կառավարութեան մեզի, իբրեւ յարաբերութեան միջնորդ՝ պաշտօնեայ մը նշանակուեցաւ Գօմիսէր անունով: Սկիզբը Մեհաբիբ միւսիբի Համտի Պէյ վարեց այդ պաշտօնը, յետոյ Առողջապահական տնօրէն Սաֆվէթ Պէյի գլխումներուն վրայ, անոր փոխանցուեցաւ:

Գօմիսէրը Ամերիկացիներու կողմէ առատօրէն կը վարձատրուէր և ամենազօր էր: Առանց անոր գիտութեան ու հաւանութեան, ո՛չ պաշտօնէի փոփոխութիւն կրնար կատարուիլ և ո՛չ ալ նոր որբ ընդունուիլ, այնպէս որ, շատ անգամ մերժուածները ճարահատ ինծի կը գիմէին, որովհետեւ այդ արգելքը գոյութիւն չունէր Հայկական Որբանոցին համար և մինչեւ վերջըն ալ չունեցաւ:

Այդ պարագան ալ այլապէս պատճառ մը եղաւ, որ Գօմիսէր Համտի Պէյ քեզեքեով մը կառավարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրէ իմ վրայ, իբրեւ թուրքերու տուններուն մէջ գտնուող հայ սպասուհիներու

փախուստը քաջալերող և զանոնք որբանոց ընդունող :

Առժամաբար Կուսակալին փոխանորդող Տեֆթերսաւ Բլզա Պէյ, գիտողութիւն ըրաւ ինծի այդ մասին : Դիտել տուի իրեն, որ Հայկական Որբանոցին դռները բաց են ինքնաբերաբար եկողներուն առջեւ, իսկ բռնութեամբ կամ յորդորանքով ցարդ ո՛րեւէ մէկը ներս առնուած չէ :

Եավուլ՝ միւսամբա՛աի հուզուզի անգամներուն հաճոյանալու նպատակով, գլխարկի տեղ սկսաւ գործածել միլլի գալբաք : Օր մը երբ միւսամբա՛աի հուզուզի նախագահ՝ Հաճի Գայա՝ Տիար Լեւոն Սարբուլթեանի ներկայութեան, Գալբաքին գլխարկէն լաւ յարմարիւր կ'ըսէ, Եավուլ անխորհրդաբար «ասիկա պիտի գործածեմ մինչև Սամսոն գացած օրս, անկէ անդին ծովը պիտի նետեմ» ըսելով գալբաք կը հանէ գլխէն ու վրան կը նստի : Հաճի Գայա, թէեւ քրտական նենգամտութեամբ կը ծիծաղի, բայց այդ վայրկեանէն իսկ մտքին մէջ կը մշակէ ապագայի ծրագիրը :

Դարձեալ ուրիշ օր մը, Եավուլ Կուսակալէն արտօնութիւն կ'ուզէ Զերմուկ երթալու, հոն գտնուող Զէյթունցի, Ֆրնուզցի և Մարաշցի հայ տարագիրներուն օգնելու համար : Ասիկա ես թելագրած էի իրեն, որովհետեւ Բարթուղիմէոս Վրդ. Թագաճեան երկատուով մը պարզած էր ինծի, իրենց այդ կողմերը տարագրուած ըլլալը և ծայրայեղօրէն թշուառ ու արգահատելի կացութեան մէջ գտնուելին :

Կուսակալը կը զլանայ այդ արտօնութիւնը տալ՝ առանց լնկիւրիի հրամանին և կը խոստանայ հեռագրել Ներքին ԳործաՎարութեան, միեւնոյն ատեն կը թելագրէ, որ ինքն ալ հեռագրէ Նպաստամատոյցի ներկայացուցչին :

Եավուլ, առանց կարեւորութիւն տալու Կուսա-

Սիգրի Հայկական Որբանոցի պատգուաբերողները (1919—1922)

կալի արգելքին, անշուշտ իր Ամերիկացիի հանգա-
մանքին վստահելով, գիշեր մը մէկ քանի ընկերնե-
րով ճամբայ կ'ելլէ դէպի Ջերմուկ: Յաջորդ առաւօտ
կառավարութիւնը տեղեկանալով՝ ութը հեծեալ ոս-
տիկաններ կը զրկէ, ետ բերելու համար զինքը:

Այս դէպքէն շաբաթ մը վերջն էր, որ երկրէն
դուրս ելլելու վճռական հրամանը հաղորդուեցաւ ի-
րեն, որուն համար շատ աշխատեցաւ և նոյն իսկ Մալ-
թայի արքայազնին նոր վերադարձած օսմ. երես-
փոխան Հաճի Պալօզ զատէ Մէհմէտ Պէյի 1000 օսմ.
ոսկի տալ խոստացաւ տրուած հրամանը չէզոքացնե-
լու համար, բայց ի դուր, որովհետեւ միւսափա՛նի
հուզուզի կողմէ խնդիրը տարբեր գոյնով ներկայաց-
ուած էր և կուսակալն ալ ոյժ տուած:

Եսօր կը իր մեկնումէն օր մը առաջ, հաստատու-
թեան բոլոր պաշտօնեաները համախմբելով խրատա-
կան մը կը խօսի: Կահագործարանի տնօրէն Պ. Մար-
գիս Մինասեան իբր քաղաքավարական պարտք, յա-
նուն պաշտօնէութեան և պատասպարելոց շնորհակալու-
թիւն կը յայտնէ և «ողջերթ» կը մաղթէ: Ատիկա
պատճառ կ'ըլլայ, որ Պ. Մինասեան կասկածելի նը-
կատուի յաչս կառավարութեան և որբերու փոխադը-
րութեան ատեն, իբրեւ պաշտօնեայ ընտանեօք կա-
րենալ երթալու համար, նիւթական գոհողութեան են-
թարկուի:

Այդ առթիւ, շատեր սիրայօժար ենթարկուեցան
նիւթական կարեւոր գոհողութիւններու, ժամ առաջ
ազատելու համար իրենց գոյութեան սպառնացող այդ
գոփքէն, որովհետեւ ամէն վայրկեան բանտարկու-
թեան և տարագրութեան սարսափը զամոկիւն սուրի
նման կախուած կը մնար իրենց գլխուն վերեւ:

★ ★ ★

Հոս, անցողաբար պարտք կը զգամ ըսելու, որ
Մր. Հէնրի Րիկզէն ետքը յաջորդաբար եկող տնօրէն-
ները (Գըրթ, Եսօր, Կրիկորի) իրենց թուրք թարգ-
մաններով (Մուսթաֆա, Սըտզը) Ամերիկեան հաստա-
տութիւններու երբեմնի բարոյական հմայքէն շատ
բան պակսեցուցին, իրենց զեղխ, խաղամու և արբե-
ցող ու անբարոյ կենցաղով, մանաւանդ վերջինը: Ա-
նիկա, մոլի խմող մըն էր և անոր՝ գիշերին մէկը յա-
րուցած սփանալը պատճառ եղաւ, որ կառավարու-
թիւնը որբերու կարաւանի մը վրայ հսկելու պատըր-
ւակին տակ հեռացնէ զինքը՝ պատահելիք անախորժ
դէպքի մը առաջքը առնելու կանխազգուշութիւնով,
որովհետեւ անոր այդ արարքը մեծ յուզում առաջ
բերած էր ամբողջ շէնքին մէջ:

Կրիկորի, անգամ մըն ալ զինուորութեան հետե-
ւանքով Սարբերդի գայմազամին կողմէ 1922 Մարտ
25 թուակիր և 134 թուահամար հետեւեալ ազգարա-
րագիրը ստացած էր.—

«Ոգելից ըմպելիքը արգելող օրէնքին երրորդ յօդ-
ուածին համաձայն, հրապարակաւ ըմպելիք գործա-
ծողները և կամ գաղտնի գործածելով զինով վիճակի
մէջ տեսնուողները կամ հասարակութեան կ'ենթարկուին:
Եթէ պաշտօնեայ են, պաշտօնէ կը զազրեցուին: Այս
կարգի վճիռները անառարկելի են: Գարձեալ պատժա-
կան օրինագրքին 360րդ յօդուածի տրամադրութեամբ
ալ, առանց պատճառի ժողովրդեան հանգիստը խան-
գարելու աստիճան ազմուկ հանողները, 10-15 պիտիկ
զրամական տուգանքի և 3 օրէն միջնեւ մէկ շաբաթ
բանտարկութեան կ'ենթարկուին: Հասարակութեան ըստե-
ծը, յանցաւորին տարողութեան համաձայն զաւազա-
նի հարուածներու ենթարկուին է: Ներկայ Ազգ. Կա-

ուսմանը գաբիթիւնները ջնջած ըլլալով՝ երկրին մէջ ապրիլ ուղող ամէն մէկ օտարական, Ազգ. Մեծ Ժողովոյ օրէնքները անպայման յարգելու պարտաւոր է: Հետեւաբար, այս և անգամ մըն ալ այսպիսի դէպք չկրկնուելու պարագան պէտք եղածներուն ազգարարելից յայտնելով՝ յարգանքներս կը մատուցանեմ»:

Կրիկորիի համար կառավարական ոչ մէկ ազգարարութիւն կամ դիտողութիւն արժէք չունէր. անգամ մը որ գլուխը տաքցաւ և մարդ գազանը արթընցաւ մէջը, այլեւս առանց միջոցներու մէջ խտիր դնելու, կամ հետեւանքները մտածելու սանձարձակ կը գործէր: Հոգ չէր, որ արդիւնքը իրեն ու իր վարած հաստատութեան համար անպատուաբեր եղած ըլլար:

Մ Ա Ս Ն Գ.

1922 Փետր. 10ի առաւօտուն Քաղ. Ժողովի ատենագիրը Տիար Աւետիս Թաշճեան լուր բերաւ, որ Եղեգիի Ս. Նշան եկեղեցւոյ երկու խանութները, Մօրեհիկի օթէլը, խանը և յարակից խանութը, Մեգրեի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ չորս խանութները և Հիւսէյնիկի Ս. Վարվառի տունը էվգաֆ սախրեսիի կողմէ Միւզասեի գրուած է:

Այս անսպասելի լուրին, վրաս թողուցած տպաւորութիւնը անցնելէն ետքը, Կուսակալին դիմեցի և խնդրեցի, որ միջամտէ ու այդ ապօրինի գրաւման արգելք հանդիսացայ: Խոստացաւ միւսիւրը կանչել և խնդրոյն էութիւնը հասկնալէ վերջ՝ բան մը ընել:

Միւտիւրը՝ էվգաֆ վեֆեալեթիի կողմէ եկած հրամանի մը համաձայն գործած ըլլալը կը յայտնէ, Կու-

սակալը այս պարագան հաղորդելով ինձի, թելագրեց որ ուղղակի Մ. Քէմալի և օրինակը էվգաֆի գործավարութեան հեռագրեմ, ինքն ալ իր կարգին հեռագրել խոստանալով:

Հեռագրիս պատասխանը շաբաթներով ուշացաւ: Մինչդեռ ասդին, վարձատուութեան գործողութիւնը կը շարունակուէր և կալուածները հետզհետէ կը փոխանձուէին նոր վարձակալներու՝ կանխավճարներու փոխարէն:

Ճարահատ հարկադրուեցայ էվգաֆ միւսիւրիին դիմել և անոր մարդասիրական զգացումներուն կոչում ընել, ազգը իր սեփական իրաւունքներէն չը զրկելու համար:

Պատասխանատուութիւնը իրմէ հեռացնելու համար, նախորդին օրով տեղի ունեցած հաղորդագրութեան մը արդիւնքը ըլլալը յայտնեց և անուղղակի կերպով հասկցուց, որ իրեն բան մը տրուելու պարագային՝ կրնայ խնդիրը կարգադրել ի նպաստ Առաջնորդարանի: Ասկէ քաջալերուած, խոստացայ անվարձ էթողուլ, այդ ուղղութեամբ իր ընելիք շանքերը:

Ապագայի հեռանկարէն շլացած, ըսաւ «իմ ուզածըս ալ այդ էր: Լսեցի, որ Կուսակալին 300 և Տէֆտէրտարին 200 ոսկի տուած էք այդ խնդրոյ կարգադրութեան համար: Եթէ ստոյգ է, անխելքութիւն ըրած էք, որովհետեւ անոնք ո՛րեւէ կերպով ալաւսաւր չեն այս խնդրոյն»:

Վստահացուցի զինքը, որ ատիկա բացարձակ զըրպարտութիւն մըն է, ինթադրութիւններու վրայ հիմնուած, և առաջարկեցի յաջորդ առաւօտ Առաջնորդարան գալ, այդ մասին տեսակցելու և ըստ այնմ եղրակացութեան մը յանգելու համար:

Առաջարկիս հաւանեցաւ և ուղեց որ մէկը զրկեմ, զինքը առաջնորդելու համար. որովհետեւ նորեկ մը

ըլլալուն՝ Առաջնորդարանի ուր գտնուելը չէր գիտեր:

Տրուած ժամադրութեան համաձայն, առաւօտեան ժամը Տին, քարտուղարը ղրկեցի: Կէս ժամ վերջը եկաւ: Սովորական խօսակցութենէն ետքը՝ բուն նիւթին անցնելով՝ հարցուցի թէ ի՞նչ կ'ակնկալէ: Խուսափեցաւ ուղղակի պատասխանելէ և դարձուածքով մը ուզեց, որ ես յայտնեմ քանակը այն գումարին, զոր տրամադիր եմ տալ իրեն:

Որբերու թուոյն հետզհետէ ստուարանալովը՝ Առաջնորդարանի ծախուց ալ նոյն համեմատութեամբ աւելնալը յայտնելով՝ 50 օսկի տալ խոստացայ:

Չարմացած երեւոյթով մը երեսո նայեցաւ և ըսաւ.

«Այդ գումարը ես չեմ համարձակիր նոյն իսկ իբր սուրճի դրամ առաջարկել մէկու մը, երբ այսքան կարեւոր գործ մը կարգադրէ»:

— «Ուրեմն դուք ըսէք, թէ՛ ս'ըքանով կը գոհանաք», հարցուցի:

— «Դուք խորհեցէք և անոր համեմատ որոշեցէք: Տարեկան մօտաւորապէս 200 օսկիի հասոյթ մը կ'ապահովեն այդ կալուածները, և երեք տարի է, որ դուք կը մատակարարէք զանոնք: Կեղբոնէն եկած նոր հրաման մը, կրնայ յետս պահանջել, նոյն իսկ երեք տարուան գանձուած վարձքերը», ըսաւ:

Աօրիկա տեսակ մը սպառնալիք էր, կարեւոր գումար մը կարենալ ապահովելու համար:

Վերջապէս, ստիպմանս վրայ տեղի տուաւ և ըսաւ, թէ 500 հնչուն օսկի կ'ուզէ և խոստացաւ այնպէս կարգադրել գործը, որ այլեւս ս'եւէ ոտնձգութեան չենթարկուի:

Այդքան մեծ գումարի մը, բնականաբար չէի կրնար ընդառաջ երթալ, առանց նախապէս Քաղ. ժողովի հաւանութիւնը առնելու: Ուստի երկուստեք

Մի գովի հայկ. Սրբանոցի պատգամեղները (1919—1922)

մինչեւ առաւօտ մտածելէ վերջ, որոշ եզրակացութեան մը գալու գաղափարը յայտնեցի: Հաւանեցաւ ու մեկնեցաւ:

Անոր մեկնելէն յետոյ, Տէրտէրեան Միհրան էֆ.ի մօտ գացի, կարծիքը շօշափելու համար(*): Հոն էր Քաղաքական ժողովի Ատենապետը՝ Տիրար Կարապետ Ռըթիկեան: Ատենադպիր Տիրար Սարգիս Թաչճեանն ալ կանչեցինք ու անպաշտօն խորհրդակցութիւն մը ունեցանք:

Թեր ու դէմ կարծիքներու փոխանակութենէ ետքը՝ մինչեւ 100 ոսկի տալու հաւանութիւնը յայտնեցին: Իսկ ես այս անգամ, յիսունն ալ տալու դժկամակեցայ և Կուսակալին լուր տալու մտադրութիւնս ըսի: Հակառակեցան այս գաղափարիս, մանաւանդ Տէրտէրեանը զգուշացուց այդ վտանգաւոր քայլը առնելէ, առարկելով, որ անիկա կրնայ ինծի դէմ դառնալ և աղէտաբեր հետեւանք մը ունենալ:

Ես անդրդուելի մնացի մտադրութեանս մէջ, որովհետեւ արժանապատուութեան խնդիր մըն էր ատիկա ինծի համար: Եթէ չյաջողէի ազգային կառուածները փրկել, բարոյական ազդեցութիւնս պիտի տկարանար յաչս ժողովրդեան: Իսկ եթէ այդքան մեծ գումարի մը փոխարէն կարգադրուէր խնդիրը՝ անարժէք բան մը պիտի նկատուէր ըրածս: Հետեւաբար, պէտք էր այնպիսի քայլ մը առնելի, որ առանց նիւ-

(*) Տէրտէրեան թէեւ կաթոլիկ յարանուանութեան կրպակներ, բայց Լուսաւորչականէ մը աւելի հետաքրքրութիւն ցոյց կուտար ազգային խնդիրներու նկատմամբ և իմ ժամանումէս առաջ իբրեւ Որբախնամ մարմնոյ ատենապետ, իր անձնուէր գործունէութիւնովը օգտակար եղած էր ժողովուրդին և ամենուն գնահատման ու յարգանքին արժանացած:

թական զոհողութեան, յաջողէի ձեռնարկին մէջ: Գոնէ մինչեւ երեկոյ մտածելու թելադրանքը ըրին ինծի: Ատոր չընդդիմացայ և այդ որոշումով բաժնուեցանք:

Ամբողջ օրը, գրեթէ ընկճուած վիճակ մը ունէի. կէս օրին չկրցի ճաշել իսկ: Երեկոյին ժամը 5ին, ապագայի բովանդակ պատասխանատուութիւնը անձնապէս վերցնելու յօժարութեամբ, դուրս ելայ Առաջնորդարանէն և քայլերս ուղղեցի դէպի Կուսակալին բնակարանը: Դուռը բացող սպասաւորին հարցուցի, թէ «Պէյը տո՞ւնն է»: Տուած հաստատական պատասխանին վրայ, ըսի. «Լուր տուէք իրեն, որ Առաջնորդը եկած է, շատ կարեւոր խնդրոյ մը առթիւ, հետը տեսնուելու»:

Երկու վայրկեան ետքը առաջնորդուեցայ հիւրասրահ, ուր արդէն Կուսակալ Սիւլէյման Պէյ կ'սպասէր: Անախնկալ այցելութեանս պատճառը հարցուց: Խնդիրը պարզեցի, բացի «իր աշխատութիւնը անվարձ չը թողլու» խոստումէս և յիսուն ոսկի տալու յօժարութենէս, որոնք կրնային զիս ալ հաւասարապէս պատասխանատուութեան ենթարկել: Եւ ըսի.

— Եթէ Ձեր վսեմութեան մաքուր անունը յիշած չըլլար, իբրեւ կաշառակեր, թերեւս խնդիրը երեւան չհանէի, այդ հաստատ համոզումով, որ էնկիւրիի կառավարութիւնը չը պիտի յօժարի որբերու բերնէն խլել, անոնց հացի պատառը:

Իր անունին շուրջ եղած այդ կեղտոտ յայտնութենէն չափազանց ազդուած՝ ըսաւ.

— «Ուզած դրամը տուր, և ես զինքը նիւրմը մեծուս վիճակի մէջ ձերբակալել տամ: Տալիք դրամներդ նախապէս ինծի բեր, որ վրաները նշան ընեմ, և սենեակիդ մէջ ալ յարմար տեղ մը պատրաստէ, որ զրկած անձերս հոն պահուին»:

Դիտել տուէի իրեն, որ այդքան զրամ մէկ անգամէն չեմ կրնար տալ:

— «Հող չէ, իբրեւ կանխավճար մաս մը տուր և մնացեալն ալ մէկ քանի օրէն տալ խոստացիր» — ըսաւ:

Ժամանակը բաւական անցած էր արդէն, երբ հընաժեշտ առի ու մեկնեցայ:

Վերադարձիս, Օսմ. Պանքայի զրան առջեւէն անցայ: Տեսայ, որ Տէրտէրեան դեռ կ'աշխատի առանձինն: Վեր ելայ և կուսակալին ու իմ միջեւ տեղի ունեցած խօսակցութիւնը պատմեցի և երեք հատ հարիւրնոց պակնիօք ուզեցի, որպէսզի կուսակալը ղրուութիւն ունենայ վրաները նշան ընելու և կամ անոնց թիւերն ու սեռիները իբրեւ նշան գործածելու:

Տէրտէրեան՝ թղթադրամները տալով հանգերձ՝ շատ ալ նեղուեցաւ, խորհելով որ մի՛ գուցէ, արդիւնքը աննպաստ ըլլայ և ես իբրեւ զրպարտիչ ամբաստանուիմ ու գատապարտուիմ: Եւ իրաւունք ալ ունէր այդպէս խորհելու, որովհետեւ եթէ կուսակալը, որուն վրայ կասկած չունէի թէեւ, կամ անոր զրկելիք անձերը չարամտութեամբ, նախապէս լուր տալին միւտիւրին, իրեն սպառնացող վտանգը և թելադրէին, որ իր խօսքերը յեղաշրջելով, պատասխանատուութիւնը իմ վրայ ծանրացնէ անխուսափելիօրէն պիտի վտանգուէի:

Նոյն գիշերը մինչեւ առաւօտ անքուն հսկեցի, յաջորդ օրուան պատահելիքին վրայ խորհելով:

Առաւօտ կանուխ եկեղեցի գացի աղօթելու և այդ յանդուգն ձեռնարկիս յաջողութեանը համար Աստուծոյ օգնութիւնը հայցելու: Կարծես, վտանգի պահուն,

մարդիկ աւելի պէտքը կ'զգան Աստուծոյ մօտենալու, քան սովորական ատեն: Այդ օրը ինձի համար ալ նոյնը պատահեցաւ: Կեանքիս մէջ ո՛րեւէ ատեն այդքան ջերմեռանդութեամբ աղօթած ըլլալս չեմ յիշեր: Մանաւանդ, ժամերգութեան աւարտումէն ետքը, տեղական սովորութեան համաձայն «Տէր ողորմեա՛» ի պահուն, «Չարժանահաս մահ տարաժամ, ի ցասմանէ քում հրամանի, բարձ ի մէնջ» շարականը երգած ատենս, աչքերէս հոսած արտասուքը, ներկաները փղըձկեցուցին, առանց պատճառը գիտնալու:

Ժամը 8 1/2ին կուսակալին գացի, թղթադրամներուն վրայ պէտք եղած նշանները ընել տալու համար:

— «Լաւ, դու գնա, ես հիմա ամէն բան կը կարգադրեմ» — ըսաւ ու դրամները վար դրաւ:

Առաջնորդարանի մէջ, տրամադրութեանս տակ երեք սենեակ միայն ունէի: Մէկը իբրեւ ընդունարան և աշխատութեան սենեակ կը գործածէի, երկրորդը՝ ննջարան, ճաշարան, մառան, ամէն ինչ էր, երրորդ մըն ալ դիւանատան յատկացուած էր, որ կը ծառայէր նաեւ իբրեւ սպասման սրահ: Մնացեալ սենեակները, իրենց յարակից մասերով, յատկացուցած էի իբր սպաստանարան չափահաս որբերու, զանոնք անմիջական հսկողութեանս տակ ունենալու համար:

Աշխատութեան սենեակին մէջ յարմար թաքստոց չկար, միայն ննջարանին մէջ, մահճակալիս գլխուն կողմը պահարան մը կար, որ այդ նպատակին կրնար ծառայել: Անմիջապէս պարպել ու մաքրել տուի, և ես հիւանդ ձեւանալով, անկողին մտայ, որպէսզի զինքը հոն ընդունելու առիթ ունենամ՝ առանց կասկած արթնցնելու իր մէջ:

Քիչ ետքը կուսակալութեան Եիֆեհ քեաթիպի Ալի Էֆ., Գովիսեհի մը ընկերակցութեամբ եկաւ ու ինձի յանձնեց կուսակալին մօտ մնացած դրամները, ու

րոնց թիւերը և սերիները թուղթի մը վրայ նշանակած և իրենց ստորագրել տուած էր:

Անոնք գալէն ետքը՝ քարտուղարը զրկեցի եվգաճ սաիրեսին, միւտիւրին լուր տալու համար, որ Առաջնորդը զինքը տեսնել կը փափաքի: Ժամ առաջ 500 ոսկին գրպանելու մտածումէն տարուած, անմիջապէս եկաւ: Երբ տեսաւ, որ անկողնոյ մէջ կը գտնուիմ, կեղծ յուզում մը ցոյց տալով՝ ըսաւ.

— «Անցած ըլլայ, ի՞նչ է այս»:

— «Ինչ պիտի ըլլայ, կալուածական խնդրով զիս այնքան նեղացուցիք, որ տկարացայ» — ըսի:

— «Բան մը չէ, կ'անցնի», — պատասխանեց:

— «Ձեր շնորհիւ անշուշտ պիտի անցնի» — ըսի:

Սուրճով ու սիկարով պատուասիրելէ ետքը՝ քարտուղարին ու սպասաւորին ազգարարեցի, որ ոչ ոքի թոյլ տան ներս մտնելու:

Անոնց հեռանալէն վերջ, երբ վստահ եղաւ, որ այլեւս զինքը լսող ականջներ չկան շուրջը, համարձակօրէն հարցուց:

— «Ի՞նչ ըրիք, բան մը խորհեցա՞ք»:

— «Այո՛, խորհեցայ և առ հաշիւ բան մըն ալ պատրաստեցի, միայն պիտի խնդրէի, որ քիչ մը չափաւորէք ձեր պահանջը: Իսկապէս, այդքան գումար չեմ կրնար տրամադրել: Ինչպէս երէկ ըսի, բեռս չափէն աւելի ծանր է. որբանոցները համայնակուլ կլափի մը կը նմանին» — պատասխանեցի:

Վայրկեան մը մտածեց ու ըսաւ.

— «Ձեր անուշ լեզուին և հայրենակցութեան^(*) սիրոյն, 300 ոսկի կ'առնեմ ձեզմէ»:

Որպէսզի Կուսակալին հաղորդածներս, թաքստու-

(*) Էվգաճ միւտիւրին Պօլսեցի ըլլալուն, զիս հայրենակից կը կոչէր:

ցին մէջ գտնուողներուն ներկայութեան հաստատել տամ իրեն՝ նախորդ օրուան խօսակցութիւնը երկրորդելով պատասխանեցի և ըսի.

— «Շնորհակալ եմ, որ երէկի 500 ոսկին տեղ, այսօր 300 կը պահանջէք. ասիկա մեծագոյն շնորհ մըն է, որ կ'ընէք ինձի»:

— «Շնորհ չէ, այլ պարտականութիւն», ըսաւ:

Կրկին շնորհակալութիւն յայտնելով ըսի.

— «Մնդրեմ, կրնա՞ք ըսել ինձի, թէ՛ այս խնդրոյ կարգադրութեան համար Կուսակալին 300 ոսկի տուած ըլլալս ուրկէ՞ լսեցիք. պաշտօնական շրջանակներէ՞, թէ՛ հասարակ ժողովուրդէն»:

— «Շուկան, սրճարաններուն մէջ, ամէն տեղ կը խօսուի» — ըսաւ:

Անգամ մը եւս վստահացուցի զինքը, ատոր ճշմարտութեան հակառակ ըլլալը և 3 հատ հարիւրնոց թղթադրամները տուի իրեն, իբր կանխավճար, մնացեալն ալ, մինչեւ երկու օր տալու խոստումմբ:

Թղթադրամները շնորհակալութեամբ զրպանելէ ետքը՝ թուղթերու ծրար մը հանեց, եվգաճի գործավարութեան ուղղելիք գրութեան սեւագրութիւնը կարդալու համար: Չուզեցի մտիկ ընել, ըսելով որ ատիկա կառավարութեան գաղտնիքն է, որուն հետամուտ ըլլալ չեմ ուզեր և թելադրեցի իրեն, որ շուտով մեկնի Առաջնորդարանէն, իրեն հոն գալը տեսնողներուն կասկած չներշնչելու համար: Այս թելադրութիւնը ըրի, թաքստոցին մէջ եղողները չնեղելու նախազգուշութիւնով:

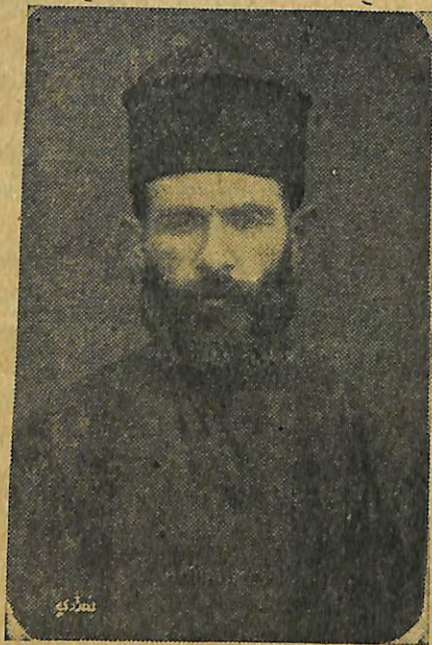
Թելադրանքս բանաւոր դտաւ և արագ ապաքինում մաղթելով մեկնեցաւ:

Հազիւ Առաջնորդարանին սանդուխներէն վար լիջած և արտաքին դռնէն դուրս ելած էր, թաքստոցէն դուրս ելան մարդիկը և տեղեկանալէ ետքը թէ՛ զրա-

մը վերարկուին ձախակողմեան գրպանը տեղաւորած է, սկսան արագ քայլերով հետապնդել զինքը: Երբ մօտեցան, երկու անգամ «միւտիւր պէյ» ձայնեցին: Ետին դառնալով Գօմիսէրը տեսնելուն՝ անմիջապէս դրամը գրպանէն կը հանէ և աջ թեւին մէջ կը պահէ: Հոն գտնուող թուրք տղաքներ, Առաջնորդարանէն ելող հայ մը և պահածն ալ զէնք կարծելով, «գօմիսէր է՞Ֆ. կեալուռ սիւահը գօլընըն իջինտէ սազլատը» կը պոռան:

Երբ կը հարցնեն իրեն, թէ ինչո՞ւ դրամները հոն պահեց, կ'ըսէ.

Տ. Կորիւն 'Քհնյ. Աղանաբեկ Արափկիի
Ձեռնագրուած Գիւտ Եպս. է ի Խարբերդ

—«Ձեզմէ կասկածելով հոն պահեցի»:

Կուսակալին կողմէ ուզուած ըլլալը կը հաղորդեն: Նախապէս կ'ընդդիմանայ, յետոյ գօմիսէրին կողմէ, բռնութեամբ տանելու սպառնալիքին վրայ կը համակերպի: Կուսակալին մօտ, իրեն եղած հարցումին իբր պատասխան կ'ըսէ:

—«Նիւթական անձկութեան մէջ կը գտնուէի, կալուածական խնդիրը ի նպաստ իրեն կարգադրելու համար, Հայոց Առաջնորդէն իբր փոխ առի»:

Կուսակալը անմիջապէս պաշտօնէ կը դադրեցնէ զինքը և եղելութիւնը կը հեռագրէ Էնկիւրի, ուրկէ եկած հրամանի մը համաձայն, այդ առթիւ պատրաստուած թուղթերով զինքը կը զրկեն հոն:

Այնտեղի անցուդարձերէն տեղեկութիւն չունիմ: Միայն ամիսներ ետքը Սեբաստիայէն յաջորդաբար երկու կոչնագրեր ստացայ: Առաջինով «տօլանտըրճըլը գմատտէսինտէն տօլայը միւտտաի պուլունտըղընըզ ճիհէթլէ, եէվմը մէհաքէմէ օլան 12 թէշլինի սանի, սէնէ 338 փազար էրթէսի կիւնի սա'աթ իւչտէ Սիվազ պիտայէթ ճէզա մահքէմէսինտէ», իսկ երկրորդով «7 քանունը էվվէլ սէնէ 338 փէնզէնպիհ կիւնի սա'աթ տէօրթտէ» միեւնոյն դատարանին մէջ պատրաստ գրտնուիլս կը հրամայուէր:

Կուսակալին թելադրութեամբ, ոչ առաջնոյն պատասխանեցի և ո'չ ալ երկրորդին: Եւ արդէն միւսսաին ես չէի, այլ վիլայէթն էր: Եւ խնդիրը անպաշտօն կերպով, մտերմական ձեւի տակ միայն, Կուսակալին հաղորդած էի:

Այս միջադէպին և կատարած հեռագրական դիմումիս իբր արդիւնք ումուրը շեքիյէ վէ կվգաճի գործավարութեան 28-3-338 թուակիր և 2818 թուահամար կվգաճի սաիւքսի ուզղեալ հեռագրով «խարապ և միւննէիմ» եկեղեցիներու վերաբերեալ, այդ կալուած-

ներուն միւսախելի չընել և անոնց իսարէն ըստ առաջնոյն մեզի թողուլ կը հրամայէր:

Հեռագրական այս հրամանը պաշտօնապէս մեզի հաղորդուելով՝ մինչեւ այն ատեն, նոյն կալուածներէն դանձուած կանխավճարներու հետ մէկտեղ, կալուածները Առաջնորդարանի յանձնուեցան և այս կերպով ազգը տէր եղաւ իր իրաւունքին:

Ժամանակ մը պաշտօնական շրջանակներու մէջ օրուան խօսակցութեան նիւթը կը կազմէր այս դէպքը, և երբ քաիւրէ մը այցելէի, իրարու կ'ըսէին «զգուսացիր մուրախիասի ջօլապէն»: Իսկ հասարակ ժողովուրդէն ըսողներ եղան, որ Առաջնորդը «հրսսիեաթը միլլիյէեն» տարուած ըրեր է ատիկա:

Ստորեւ կը հրատարակեմ Մէզրէի մէջ գտնուած ազգապատկան կալուածներու ցանկը, զորս անշուշտ կառավարութիւնը իբրեւ «Լքեալ դոյք» գրաւած է այժմ, զրկելով ազգը, իր իրաւունքներէն:

- 1.— Քեսրիկի եկեղեցիին ֆրունը և երեք խանութները:
- 2.— Խուլալ գիւղի ֆրունը և նորաչէն խանութը:
- 3.— Մեզրէի ընկերութեան ֆրունը և 10 խանութները:
- 4.— Մօրկնիկի օթէլը, խանը և խանութները:
- 5.— Եղեգիի դեղարանը և խանութը:
- 6.— Հիւսէյնիկի երկու տունները:

ԽԱՐԲԵՐԴԵԱՆ ՅՈՒՇԵՐ

Կեանքս իր վայրէջքի ճամբուն մէջ մտած է և հետզհետէ դէպի մայրամուտ կ'երթայ: Չեմ ուզեր, որ անցեալին պատկանող դէպքեր և անոնց վերաբերեալ փաստաթղթեր կորուստի մատնուին: Փափաքս է զանոնք պամուլթեան սեփականութիւնը դարձնել:

Պարբերդի եռամեայ (1920-1923) պաշտօնավարութեանս ընթացքին պատահած դէպքերէն մաս մը «Յուսեր անցեալին» խորագրին տակ գրի առած ու շրկած եմ «Հայրենիք»ի առ ի հրատարակութիւն: Այս անգամ ալ խումբ մը երիտասարդներու Տիագօս (սարկաւազ) անունին տակ զինուորական ծառայութենէ զերծ մնալու պատմութիւնն է, որ պիտի ներկայացնեմ «Մշակ»ի ընթերցողներուն:

1920 տարուոյ Հոկտեմբերի սկիզբներուն, լուր մը շրջան ըրաւ բերնէ բերան, թէ Էնկիւրիէն եկած հեռագրական հրամանի մը համաձայն, իսլամ և ոչ-իսլամ զինուորական տարիքի մէջ եղողները զէնքի տակ պիտի առնուին:

Այս անսպասելի լուրը, տարագրութենէ և համայնաջինջ կոտորածէ հրաշքով ազատուած ափ մը Պարբերդցիներուն վրայ շատ զէջ ազդեց, որովհետեւ անցեալի տխուր փորձառութիւնով գիտէին, որ ոչ-իս-

լամներու զինուորագրութիւնը ամէլէ քապուրիներու մէջ տարապարհակ աշխատելէ անդին չէր անցներ, ու ատիկա ալ պարզապէս մահացում կը նշանակէր, ինչ որ յետոյ շատերուն պատահեցաւ:

Քանի մը երիտասարդներ, իրենց գոյութեան սպառնացող այդ վտանգէն ազատելու համար լալագին դիմեցին մեզ և խնդրեցին որ կարելին ընենք, փրկելու համար զիրենք ստոյգ և իրական մահուան գիրկը իյնալէ: Առանց ժամանակ կորսնցնելու, հեռագրեցինք

Յովհան Թէվրիգեան (Խարբերդ)

Խաչատուր Թօրիկեան (Եդլիզ)

Ել-ձեզիբէ Գեպիէի հրամանատար Նիհատ Փաշաի, որ գէթ քանի մը տարիներու համար հայերը զերծ կացուցուին զինուորական ծառայութենէ, անոնց ենթարկուած վիճակը և զուլումները աչքի առջեւ ունենալով: Փաշան շնական անպատկառութիւնով պատասխանեց մեզի, թէ Վերդումի, Վանայ և Պիթլիսի մէջ գտնուող և թերեւս ձեր ժողովուրդէն շատ աւելի տառապած և անհամար զրկումներու ենթարկուած իս-

լամները երբ անարտունջ կը զինուորագրուին, համեմատաբար անոնցմէ լաւ պայմաններու մէջ գըտնուող հայերուն զին. ծառայութենէ զերծ մնալու մասին ձեր դիմումը խնդրոյ առարկայ չը կրնար ըլլալ»: Այս հեռագիրը շէմքուց մեզ, բայց մենք ոչ յուսահատեցանք և ոչ ալ ուրիշ դիմումներ կատարելէ ձեռնթափ եղանք: Ընդհակառակը, տարբեր միջոցներ

Տիգրան Մանկասարեան (Մեղրէ)

խորհեցանք ու գործադրեցինք: 11րդ Գօլ-Օրտուի հրամանատար Միրալայ Վէհպի Պէյի գիմեցինք, որպէսզի հարկ եղած դիմումները կատարէ պատկանեալ իշխանութեանց մօտ, զոնէ Տիագոսները զինուորական ծառայութեան չենթարկուելու համար: Նոյն տարուոյ Նոյեմբեր 20ին, պաշտօնագրով մը, Վէհպի Պէյ, մեզ հաղորդեց «իրենց նկատմամբ ազգ. պաշտպանութեան գործավարին հետ բանակցութեան մէջ

ըլլալով, ցնոր տնօրէնութիւն առաքումնին յետա-
ձրգուած Տիագօսներուն համար հետեւեալ կարեւոր
կէտերը աչքի առջեւ ունեցէք»:

«1.- Կուսակալութեանց կեդրոններուն համար 8,
Սաննագներուն՝ 6, Գագաներուն՝ 4, Նահիյեներուն 2ա-
կան տիագօս տրուելը հարկ տեսնուած է, հետեւաբար
այդ թիւը պէտք է անցնի:

2.- Տիագօսները կրօնական համազգեստ պիտի
հագնին և դուրսը ո՛րեէ գործով չը պիտի զբաղին, այս
մասին վերջին ծայր ուշադրութիւն պիտի ըլլուի:

«Այս պայմաններուն համաձայն ո՞ր եկեղեցիներ-
րուն և ի՞նչ թուով Տիագօսներու պէտք ըլլալը և
ցա՛րդ ո՞ր եկեղեցիներու և որո՞ց նշանակուած ըլլալը
մասնաւոր ցուցակով մը հաղորդեցէք»:

Այս բերկրառիթ լուրը ամէն կողմ իմացուցինք և
հրահանգեցինք, որ ըստ այնմ ցուցակները պատրաս-
տեն և մեզի ղրկեն, մենք ալ կեդրոնի ու յարակից
գիւղերու ցանկերու պատրաստութեան ձեռնարկե-
ցինք:

Դեկտ. 27ին նոր հրամանագրով մը առաջինը
չեղեալ նկատուեցաւ և «Իւրաքանչիւր եկեղեցիի մե-
ծութեան ու փոքրութեան համաձայն երկուքէն չորս
Տիագօս որոշուած ըլլալուն՝ եկեղեցիներու մեծութիւ-
նը նկատի ունենալով ո՞ր տեղերուն մէջ, ի՞նչ կարգի
եկեղեցիներու Տիագօս ի պէտք ըլլալը և ցոյց տրուած
եկեղեցիներուն մէջ, եթէ փլած կամ քանդուածներ
կան, անոնց ալ անունները յիշատակող ցանկ մը ներ-
կայացնել» յանձնարարուեցաւ: Այս անգամ ցանկերը
ըստ նոր հրահանգի պատրաստեցինք և միայն Ուար-
բերդ-Մէզրէի և յարակից գիւղերու անունով 62 հոգի-
նոց ցանկ մը ներկայացուցինք:

Վէհպի Պէյ ցանկին վրայ ականարկ մը նետէլէ վերջ
քմծիծաղով մը ըսաւ. «Մուրախաւս էֆ. պու Տիա-

գօս նեսվէլի սեկիլ սիր, պուճա էփիսօփօս օրսուսը
սերլեր»: Արդարեւ ներկայացուած ցանկը օրսու մըն էր:
Հարկ եղած բացատրութիւնը տուինք թէեւ, բայց
խնդիրը այդքանով չվերջացաւ. անիկա հետզհետէ
նոր բարդութիւններ ստացաւ և զինուորական իշխա-
նութեան ու Առաջնորդարանի միջեւ պաշտօնագրերու
փոխանակութեան դուռ բացաւ:

Յովսէփ Խաչայեան (Եղէգի)

1921 Յունուար 26ին, երրորդ պաշտօնագրով մը
հարցում եղաւ «որքան որ էլ-Ազիզի ենթակայ գիւ-
ղաքաղաքներու և գիւղերու անունով նշանակուած
Տիագօսներու ցանկը ղրկած էք, բայց կուսակալու-
թեան կողմէ կատարուած քննութենէն հասկցուած է,
որ այդ վայրերուն մէջ եկեղեցիներ չկան, և եղած-
ներն ալ քանդուած ըլլալով, մէջերը կրօնական արա-
րողութիւններ չեն կատարուիր, մինչդեռ բարձր. իշ-
խանութենէն հասած հրամանագրին մէջ միայն եկեղե-
ցիներու անունով Տիագօս նշանակուելը բացորոշ կեր-

պով յայտնուած է, հետեւաբար եկեղեցի չունեցող վայրերու Տիագոս նշանակելնուդ պատճառը ի՞նչ է, իմացուցէք»:

Պատասխանեցինք.— «Թէեւ կարգ մը գիւղերու մէջ գտնուած եկեղեցիները քանդուած են, բայց նոյն գիւղերուն մէջ քիչ ու շատ ժողովուրդ գոյութիւն ունի. ատոնց կրօնական պարտականութիւնները յիշեց-

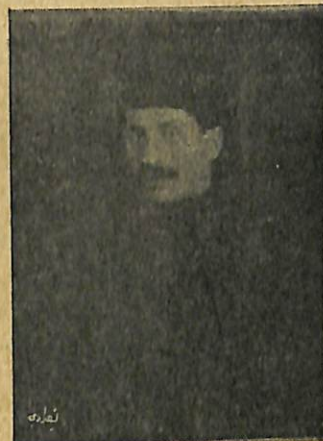
Սարէն Տ. Յարութիւնեան (Վերի Մէգրէ)

նելու, նորածինները մկրտելու և մեռածները թաղելու համար բաւականաչափ քահանայ չգտնուելուն Տիագոսներու ներկայութիւնը անհրաժեշտ է»:

Խնդիրը այսքան ձգձգումներու ենթարկուած ըլլալով մէկտեղ, անոնք զերծ մնացին զինուորագրուելէ, քանի որ անուններն տրուած էր Շեօպիին և յանձնարարուած, որ հետապնդումի չենթարկուին և փախըստական չը նկատուին:

Ատիկա պատճառ մը չէր սակայն, որ պարբերա-

կան մտավախութիւններ չունենային անոնք: Գիւղերու մէջ ազգեցիկ թուրք Պեյեր և Աղաներ հաշտ աչքով չէին նայեր անոնց վրայ. կ'ուզէին զանոնք գիւղէն հեռացած տեսնել, որպէսզի կարողանան անարգել տիրանալ անոնց հօրենական ստացուածքներուն, հողերը ազատօրէն վարեն, ցանեն ու հնձեն: Իրենց հետապնդած նպատակին հասնելու համար չէին դադ-

Մինքան Կօեղարեան (Խարբերդ)

րեր սուտ ու սխալ տեղեկութիւններ տալէ զին. իշխանութեան: Անշուշտ այդ կարգի թշնամանքի մը արգիւնքն էր, որ առիթ տուած էր Գօլ-Օրտուի հրամանատարին հետեւեալ պաշտօնագիրը գրելու մեզի. «... Էլ-Ազիզի Դատեմ գիւղին համար տրուած և Քիւնեհներուն դէմ Տիագոս ըլլալին նշանակուած չորս անձերէն Կիրակոսի որդի Պօղոսին երկրագործութիւնով, Յակոբի որդի Թադոսին բանուորութեամբ և Գրիգորի որդի Պետրոսին ալ Վիլայէթի Տէվրէշ թաղին մէջ Տավուլնութիւնով զբաղելին լուր տրուած է...»

այն կարգի անձերուն միջեւ իսկ Տավուլնուքիւն ընելը բոլորովին անպատշաճ է: Կ'երեւի պաշտօնատեղիներէ խաբուած է այս մասին, մանրամասն քննութիւն կատարելով արդիւնքը հաղորդեցէք մեզ»: Թաղի Հիլիքը Իխքիյարիէին զիմեցինք ու անկէ ստացուած պատասխանը, թէ Գրիգորի որդի Պետրոսը ասկէ առաջ երբեմն հօրը հետ այդ արհեստով կ'զբաղէր թէեւ, բայց Տիա-

Յովհ. Տ. Տամասեան (Հողէ)

զօս նշանակուելէն յետոյ տանը մէջ մանուսագործութեամբ կը պարապի, նոյնութեամբ հաղորդեցինք Գօլ-Օրտուին մեր բացատրական գրոյն հետ մէկտեղ:

Այսքան բարդութիւններու տեղի տուող այս խընդիրը վերջապէս իր լուծումը գտաւ 'ի նպաստ մեզի շեօպէ րէիսիի հետեւեալ պաշտօնագրով և Յ2ի տեղ 25ի ընդունելութեամբ:

«25 Տիպագոսներու պաշտօնը հաստատուած ըլլալով, կը յանձնարարենք, որ մաս առ մաս շեօ-

պէն շրկէք զանոնք երկերկու օրինակ լուսանկարներով, որոնցմէ մէկը իրենց տրուելիք վիսիքներուն, միւսն ալ շեօպէի տոմարին մէջ իրենց անուան դէմ պիտի փակցուի, մէկ ակնարկով շախսերը կարենալ ճշդելու համար»:

Գօլ-Օրտուի հրամանատարութենէն ալ հետեւեալ կերպով ծանուցուեցաւ մեզի «... Ձեր կողմէ ներկայացուած ցուցակին մէջ անունները նշանակուած Տիպագոսներուն մէկ մասին գործօն ծառայութեան ենթակայ եղողներէն առնուած ըլլալը տեսնեք թէեւ, բայց երկար ատենէ ի վեր ձգձգուած այս խնդրոյն առժամեայ լուծում մը տուած ըլլալու համար և 'ի վերջոյ գտնուած պարագային, անոնց տեղ պահեստի դասակարգէն նշանակուելու պայմանաւ, յիշեալներուն յետաձգումը յանձնարարուած է առ որ անկ է: Նախորդիս վէհայի Պէյի ժամանակ յետաձգուածներուն (56-ները կ'ակնարկէ) մասին կարգ մը գրոյցներ հասած են ականջս, նախապէս սեւիզ եղածներէն և կամ այս անգամ ցանկէն դուրս մնացած ըլլալուն պատճառաւ սեւիզի ենթակայ գործօն ծառայութեան տարիքին մէջ գտնուողներուն կողմէ ո'րեւէ զանգատ կամ բողոք տեղի ունեցած պարագային՝ ներկայիս յետաձգուածներն ալ սեւիզի պիտի ենթարկուին: Այս պարագան հասկըցուցէք Ձեր ժողովուրդին»:

Բարեբախտաբար ոչ մէկը պատահեցաւ և ոչ ալ միւսը. միայն շեօպէն յաճախ զիտողութիւն տեղի կ'ունենար և մեր ուշադրութիւնը կը հրաւիրուէր, առանց համազգեստի հոս ու հոն երեւցող և անձնական գործով զբաղողներուն վրայ. ատոնց ամենուն հարկ եղած պատասխանը կուտայինք, սակայն եղաւ օր մը, որ այլեւս անկարելի եղաւ առաջը առնուլ:

Թուրք տարրին մէկ մասին կողմէ տեղի ունեցած յաջորդական բողոքներուն վրայ Տիպագոսներուն

զինուորական քննիչ մարմին մը եկած էր, խնդիրը քննելու համար: Ճիշտ այդ օրերուն մէկ քանիներ շուկան պտտած ատենինն ձերբակալուելով շեօպէ կը տարուին, անմիջապէս իրենց միւրեքքիպարին զըրկուելու համար «յօրինակ այլոց», ինչպէս գրած էր քննիչ մարմինը շեօպէին ուղղեալ իր պաշտօնագրին մէջ: Այդ առթիւ մեր կատարած բոլոր զիմումները, էնգարէ և Տիգրանակերտ, անգօր մնացին, որով տասը Տիագօսներ իրենց փրկագիրները վճարելու ստիպողականութեան տակ գտնուեցան:

Օրեր եղան, որ չորս հինգ անգամներ Գօլ-Օրսուէն շեօպէ գացինք ու եկանք սեվգիեաքեմ Տիագօս ազատելու համար: Անգամ մը Ակնայ երկու Տիագօսները Մալաթիոյ ճանապարհէն (քէօմիւր խանէն) վերագարձնել յաջողեցանք, ուրիշ անգամ մը Երզմիկի Տիագօսը Տիգրանակերտի ճանապարհէն ետ բերել տըւինք(*):

(*) Ծանօթ. Այդ առթիւ 11րդ Գօլ Օրտուի հրամանատարութեան հրամանը հետեւեալն է.

«Էլ-Ազիզ շէօպէ տիեասէթինէ 316 թէվէլիւալի ի.քի տիագօս վարտըքի պուշլար սէվգ օլունաճագլար տըր. եալընըզ մէրխասաճալըզճա եէրլէրինէ տիկէրլէրի ինթիխապ օլունճաեա գատար թա'պիի պուտա ուզուն միւտտէթ տէկիլտիթ, պուշլարըն մէրխասա էֆէնտիյէ թէսլիմլէրի վէ եինէ մումաիլէյտէն արանըմագ իւզըէ մուվագգաթէն պըրագըլմալարը միւթէվսատըր:

11րդ Գօլ-Օրտու հիլեէթ բէիսի

Միրալայ
Պէխաէտաթն

20-8-38

Սէվգըեաթ զապըթըրկընա էրթմիկ գարեէսինտէն իօքիւզ Օլլը Ովահիմին սէվգըեաթտան կէրի ալտըրըմասը վէ իշ պու էվլագըն թարաֆըմա իեատէսի:

Շէօպէ Րէիսի
Նուրէտաթն

20-8-38

Քննիչ մարմնոյ կողմէ տեղի ունեցած քննութեան ընթացքին, այս բոլոր պարագաները մանրամասնօրէն խնդրոյ առարկայ եղած և իբր արդիւնք շեօպէ ռիսիսի պաշտօնանկ եղած և հրամանատարն ալ կախակայուած է ց'նոր տնօրէնութիւն:

Ահաւասիկ համառօտ մէկ ուրուագիծը Տիագօսուքեան բազմակնճիւ խնդրոյն, որուն հետեւանքով 62 երիտասարդներ երկու տարի և 25 ալ երեք տարիներ զերծ մնացին զինուորական ծառայութենէ և կամ տարեկան երեք հարիւր օսկի թղթադրամ փրկագին վճարելէ:

1928 Յուլիս 18
Ս. Բալօ

Տիարպէքիլէ կիտէն սէվգ մէմուրը
ժանտարմալարա.

Պու կիւնքի գաֆլէտէ Օսմանիյէ ամէլէ թապուրընա սէվգ օլունան իթմիկ գարեէսինտէն 2058 նօմէրօլու էօքիւզ Օլլըլարընտան Սէրգիս Օլլը Օվահիմին գաֆլէտէն թէէթիլի էմր պուեուրուլտըրընտան համիլի վէրագաեա թէսլիմէն իրատէսի վէ քիսնիէսինէ կիրույէ իտարէ իաիլտիկինէ տաիւ շէրհ վերիլէրէք իմուխապէրտէն պիւր նէֆէրին թէնզիլ իաիլմէսի լիւզում տըր.

Էլազիզ սէվգըեաթ ինզիպաթ
զապըթը միւլազիմի էվէլ
Էօմէր Սէլիմ

ԴՐՈՒԱԳ ՄԸ ՃԻՄԱԼ ՓԱՇԱՅԻ ԿԵԱՆՔԻՆ

1916 տարուայ Հոկտեմբերի սկիզբները, երբ զեռնոր վերադարձեր էինք, Հալէպէն, ուր գացած էի Կլիկիոյ Կաթողիկոսին հրամանով և 4րդ բանակի ընդհանուր հրամանատար ձէմալ Փաշայի արտօնութեամբ, Կլիկիոյ Հայրապետական Աթոռոյն սպասներն ու նօթները Երուսաղէմ փոխադրելու պաշտօնով, ձէմալ Փաշայէն սխալողական հեռագիր մը եկաւ Կաթողիկոսին: Կը հրամայուէր.

«Սիզէ Ֆէվքէլատէ մէօթէմէտ պիր գաթըն սէրիյէն թարաֆըմա իզամը»:

Ս. Կաթողիկոսը յանձնարարեց ինձ, անմիջապէս պատրաստուիլ, յաջորդ օրն իսկ մեկնելու Դամասկոս, ուր կը գտնուէր ձէմալ այդ օրերուն:

Օրը ուրբաթ ըլլալուն, թէեւ կառավարական պաշտօնատունները զոց էին, բայց ձէմալի հեռագրական կտրուկ հրամանը բաւական եղաւ, որ Կառավարիչ Միտհատ և փոլիս միւսիւրի ձէլալ Պէյերը, առանց նկատի առնելու ուրբաթի զադարը՝ փութան կառավարչատուն՝ պատրաստելու համար ինձի տրուելիք սիեանաք վերագասիւն:

Այդ շրջանին մէջ, հասարակ ճամբորդներու համար, երկաթուղիի գնացքը շաբաթական երկու ան-

գամ կը մեկնէր Երուսաղէմէն Դամասկոս, միւս օրերը յատկացուած էին միայն զինուորական փոխադրութիւններու:

Չնայած այդ արգելքին, զինուորական գնացքով ճամբորդելու արտօնութիւնն ալ տրուեցաւ ինձ Մեկիլ-միւսեքքիւրի կողմէ: Երեք օրուայ տաղտկացուցիչ ճամբորդութենէ մը ետք հասայ Դամասկոս և ընկանեցայ Վիքտորիա Օթիլը, որովհետեւ Առաջնորդարանը լեցուած էր հայ տարագիրներու ստուար թիւով մը:

Յաջորդ առաւօտ ժամը Տին Գարարկեան գացի՝ Փաշային ներկայանալու և յանձնելու Ս. Կաթողիկոսին պաշտօնագիրը, որով կը խնդրէր ձէմալէն՝ իր խոստման համաձայն, նիւթական օժանդակութիւն մը ընել Ս. Յակոբայ Վանուց՝ թեթեւցնելու համար անոր ծախուց բեռը: Այդ օրերուն մէջ մեծ համեմատութիւններ առնել սկսած էր այդ բեռը՝ Սալիի, Քերեքի, Մաանի և Ամմանի կողմերէն գէպի վանք ապաստանող չքաւոր տարագիրներուն հաց և կերակուր տըրուելուն հետեւանքով:

Փաշան Գարարկեանը չէր: Հարկադրուեցայ սպասել: Ժամերը իրարու կը յաջորդէին և Փաշան զեռնուչանար: Ծարահատ որոշեցի Օթիլ վերադառնալ, կէս օրէ ետքը վերստին երթալու համար:

Հազիւ սահայն Գարարկեանէն ելած ու մէկ քանի քայլ յառաջացած էի, երբ հեռուէն ինքնաշարժի մը սուրալը տեսայ: Խորհելով որ Փաշան կրնայ ըլլալ, ճամբուն եղերքը զիրք բռնեցի, բարեւելու համար զինքը:

Ենթադրութեանս մէջ սխալած չէի: Փաշան զիս տեսնելուն՝ ձեռքի նշանով մը հրամայեց Գարարկեան վերադառնալ: Հրամանը կատարեցի և սպասման սրահին մէջ սպասեցի թիկնապահ Նուսրէթ Պէյի հրաւերին:

Բարեբախտաբար հրաւերը չուշացաւ: Քառորդ ժամ վերջը Նուարէթ Պէյ զիս առաջնորդեց Փաշային առանձնասենեակը, ուր թաւշապատ թիկնաթուի մը վրայ բազմած էր Սուրբոյ միահեծան տէրն ու հրամայողը, այնպիսի դաժան երեւոյթով, որ սարսափ կ'ազգէր տեսնողին:

Գողգղալով մօտեցայ իրեն ու ներկայացուցի Ս. Կաթողիկոսին գրութիւնը: Հազիւ թէ աւարտեց ընթերցումը, փոթորիկ մըն էր պայթեցաւ սենեակին մէջ: Ձեռքի թուղթը նետելով՝ սկսաւ գոռալ. — «Պուսեմին Կաթողիկոսըն չըլլար մընը ցե . . . եսմիս»:

Ընթերցողները կրնան երեւակայել այդ պահուն իմ անցուցած տագնապս, երբ այդ բառերը գուրս կը ժայթքէին այնպիսի մէկու մը բերնէն, որուն շրթներու շարժումէն կախուած էր բիւրաւորներու կեանքը:

Շատ դժուարութեամբ կարողացայ մեղմել իր բարկութիւնը և հասկնալ անոր զրդապատճառը:

— «Յա՛րդ ինչ որ ըրած եմ ոչ թէ իբր ծովային նախարար և բանակի հրամանատար ձէ՛մալ Փաշա ըրած եմ, այլ Կաթողիկոսին անձնական բարեկամ ձէ՛մալի հանգամանքով ըրած եմ: Կը ցաւիմ, որ Կաթողիկոսը առանց ըմբռնելու այս պարագան՝ իմ անունս յիշած է Արդարութեան Գործոց Նախարարին ուղղեալ իր գրութեան մէջ, զոր Նախարարը նոյնութեամբ ինձ զրկած է:

Այս ըսելով՝ ինծի երկարեց Կաթողիկոսին քաղբիւրը, որուն մէջ Ան՝ կը գանդատէր, թէ Պօլսէն զըրկուած մասնաւոր հիլեթի մը կողմէ Սուրբոյ և Անդր-Յորդանանի գանազան գիւղերուն ու քաղաքներուն մէջ գտնուած տարագիր հայերը բռնի կ'իսլամացուն, այնպէս որ անկարելի կը դառնայ Կայս. իրատէով իրեն յանձնուած Կաթողիկոս-Պատրիարքական պաշտօնին լրիւ գործադրութիւնը: Քաղ. Ժողովի անդամակ-

ցելու համար նշանակուած անձերուն Սիեանաք վերագար չեն տար տեղան իշխանութիւնները առարկելով, թէ անոնք իհրքսա ըրած են, հետեւաբար չեն կրնար այդպիսի պաշտօնի մը կոչուել ևն.:

Ս. Կաթողիկոսը յիշած էր նաեւ ձէ՛մալի խոստումները՝ նիւթական ու բարոյական օժանդակութեան մասին: Եւ այս պարագան էր արդէն ձէ՛մալը կատղեցընողը:

Փաշան հարցուց ինծի, թէ իրօք այդպիսի մարմին մը գոյութիւն ունի՞ր այն կողմերը, թէ՛ որո՞նք են բռնի իսլամացուածները, թէ կրնա՞մ անոնցմէ մէկ քանիին անունները տալ իրեն, որ հարկ եղած քըննութիւնը կատարել տալէ վերջ՝ խստիւ պատժէ միւթեաւորները:

Ես բոլորովին անգիտակ ձեւացայ և զգուշացայ ո՛րեւէ անուն տալէ, ենթականերուն կացութիւնը աւելի չը ծանրացնելու և նոր փորձութիւններու չենթարկելու համար զանոնք, որովհետեւ լսած էինք, որ այդ մասին զանգատողները իրենց ընտանիքներէն անջատելով դէպի Տեր-եյ-Ջօր զրկելու սպառնալիքը եղած էր. իսկ այդ անունը բաւական էր ամենախիզախ անգամ շարժեցնելու:

Փաշան իր խօսքերուն մէջ այս անգամ մեղմ շեշտ մը դնելով ըսաւ.

— Օղլում, շիմտիյէ գատար նէ՞ իտէպիլտինիզ պու է հալիյէ:

— Ինչ որ ըրինք Ձեր վսեմութեան շնորհիւն էր Փաշաս, պատասխանեցի:

Եւ ասիկա բացարձակ իրականութիւնն էր, որովհետեւ առանց իր գիտութեան ու կամքին տերեւ իսկ չէր կրնար շարժիլ իր մանքրգային մէջ:

Փաշան շարունակելով իր խօսքը ըսաւ.

— Պէն մէսէլէյէ Ֆիլանսօֆիզլման պագարըմ.

պըրագըն շու սէֆիլ էհալինին եազասընը հարպըն նէ-
թիճէսինէ գատար քէնտիսինի եաշաթտըրմագ իչուն
խաթէր խալամ օլսուն, խաթէր եահուտի օլսուն, խաթէր
կեաՎուր օլսուն, խաթէր մայմուն օլսուն, հաթթա է-
շէք շէքլինէ կիրսին, եէթէրքի քէնտիսինի եաշաթ-
տըրսըն, աննատըն մը, կիթ կաթողիկոսընա պէօյլէ
սէօյլէ:

Եւ թելադրեց, որ կաթողիկոսը Արզարութեան
Գործոց Նախարարին ուղղեալ նոր գրութեամբ մը նա-
խորդին սխալ տեղեկատուութեան վրայ հիմնուած ըլ-
լալը յայտնէ:

Առանց ո'եւէ բան ըսելու հարկ եղած հրաժեշտի
յարգանքը մատուցանելով՝ դուրս ելայ այդ որջէն ու
ազատ շունչ մը առի: Հազար անգամ անիծեցի այն
սեւ բախտը, որ զիս դէմ առ դէմ բերաւ այդ մար-
դուն հետ:

Երկու օր վերջը մեկնող առաջին գնացքով վե-
րադարձայ Երուսաղէմ և հաղորդեցի առաքելութեանս
արդիւնքը Ս. Կաթողիկոսին:

Շատ վերջերը միայն իմացանք որ ձէմալ Փաշա
այդ միջոցը ի գործ դրած է Պօլսէն եկած ջարդի խիստ
հրամաններուն հակադէպու համար, առարկելով որ իր
մանքըգաեին մէջ գտնուողները գրեթէ ամէնքն ալ
խալամական կրօնը ընդունած են, ու ինքը չի կրնար
հակառակ Մարգարէի կամքին, խալամի ջարդարար
հանդիսանալ:

Այս տողերը գրելով նպատակ չունինք երբեք ձէ-
մալը հայաստե մը ցոյց տալու: Ընդհակառակը իր մա-
սին կազմած զաղափարս է, թէ անիկա ալ իր ընկեր-
ներուն՝ Թալէաթի և Էնվէրի չափ պատասխանատու
է հայկական տեղահանութեան ու ջարդերուն: 1919ին
Աղէքսանդրիոյ մէջ «Էփօֆա» թերթի թղթակցին հետ

ունեցած խօսակցութեանս ընթացքին անվերապահ-
օրէն յայտնած եմ:

Յարգելի թղթակիցը իմ խօսքերս նոյնութեամբ
հրատարակած էր «Էփօֆա»ի մէջ, ուրկէ թարգմանա-
բար հրատարակած էր «Արեւ» նոյն ատենի իր թիւերէն
մէկուն մէջ:

1925 Հոկտեմբեր 29

Ս. Բալլօ

ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ ՄԸ

Կարգացի «Հայրենիք»ի 4113 թիւին մէջ «ԱՅՅ ՄԸ ԴՈՒՐԵԱՆ ՊԱՏՐԻԱՐԿԻՆ» վերնագրով և Ա. ստորագրուած թեամբ Երուսաղէմէն գրուած նամակ մը :

Այդ նամակին մէջ, Կարկուռեան ընդարձակ հոգամասէն կտորի մը և Պատրիարքարանի հանդիպակաց պարտէզին ձէմալ Փաշայի կողմէ բռնագրաւման մասին քանի մը անճշտութիւններ կային, զորս, իբրեւ իրազեկ, կուզեմ ուղղել թիւրամացութիւններու տեղի չը թողելու համար :

Ճիշտ է, որ ընդհանուր պատերազմի ընթացքին 4րդ բանակի հրամանատար ձէմալ Փաշա վանքապատկան այդ հողամասէն կարեւոր մաս մը գրաւելով հասարակաց պարտէզի վերածելու գաղափարը կունենայ և իր այդ մտադրութիւնը կը յայտնէ նոյն ատենուայ վարչական մարմնոյ, որուն գլուխը կը գտնուէր Կ. Պօլսոյ Պատրիարքարանի Լիազօր-Պատուիրակ Օրմանեան Եպիսկոպոս :

Ձէմալ իր բռնագրաւման օրինական ձեւ մը տալու համար կ'ուզէ, որ վանքի վարչութիւնը այդ կըտորը կառավարութեան անունին փոխանցէ իբր նշուէր, որուն փոխարէն ինքն իր կարգին վանքին իննսուն հազար քիլօ ցորեն տալ կը խոստանայ :

Վարչութիւն և Պատուիրակ ապագայի ծանր պա-

տառիանատուութենէն զերծ մնալու կանխազուշուած թեամբ կը յայտնեն, թէ իրենք վանքին միւթեվիլի չըլլալով իրաւասու չեն այդպիսի գործողութիւն մը կատարելու :

Ձէմալ զիւրութեամբ տեղի տուողներէն չէր սակայն : Ան՝ մահեմեթի շերիքի գլխաւոր պաշտօնէին միջոցաւ այնպիսի թուղթ մը պատրաստել կուտայ, որուն զօրութեամբ Օրմանեան, իբրեւ փոխ-միւթեվիլի կը կարողանայ պաշտօնապէս կառավարութեան փոխանցել գրաւել ուղուած հողամասը : Եւ ատիկա տեղի կ'ունենայ անշուշտ վանքի վարչական մարմնոյն հաւանութեամբ, առանց որոյ Օրմանեան ո'եւէ քայլ չէր կրնար առնել :

Անոր համար է, որ Պաղեստինի ներկայ կառավարութիւնը տէր դարձած է այդ հողամասին, և դժուար թէ յօժարի ազգին վերագործնել զայն, նոյնիսկ, եթէ Լոնտոնի մէջ ի նպատակ վաճառելու դատար :

Պատրիարքարանի հանդիպակաց պարտէզի գրաւման խնդրոյն մէջ ալ վարչական մարմնոյ և Օրմանեանի կողմէ ձէմալի բռնագրաւման հաւանիլ չուղելու չափ կորովի ընթացք մը վերագրուելը իրականութեան կը հակասէ գլխովին :

1916ի Յուլիսին Իթթիհատի կառավարութեան քրեմահաճ մէկ որոշումովը, երբ Այդ. Սահմանադրութիւնը ջնջուեցաւ և Պօլսոյ ու Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնները Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան միացուելով եռագլխեան այդ պաշտօնը յաճնուեցաւ Սահակ Կաթողիկոսին, իրերու բնական բերմամբ Օրմանեանի պատուիրակութեան պաշտօնը վերջ գտաւ : Եւ այն օրէն սկսեալ Օրմանեան վանքին մէջ մնաց իբր հիւր և ինքզինքը նուիրեց իր զրական աշխատութիւններուն ամբողջացումին՝ մինչեւ Հոգեւոր Պետրոս հետ Դամասկոս փոխադրութեան օրը :

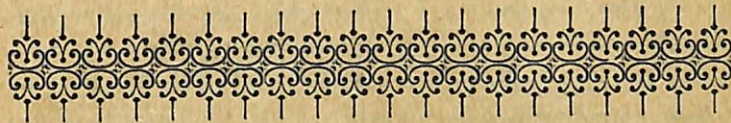
Երուսաղէմի գրաւումէն — 1917 Դեկտ. 9 — մօտաւորապէս երկու ամիս առաջ, ձէմալ այդ պարտէզը կը պահանջէ Կաթողիկոսէն: Այդ մասին Կաթողիկոսին բոլոր առարկութիւնները և Վանքը՝ իր դարաւոր սեփականութենէն չի զրկելու խնդրանքը անզօր կ'ըլլան ձէմալը շեղեցնելու իր մտազրուածէն:

Եթէ յիշողութիւնս ինծի դէմ չի դաւեր, ձէմալ այն անգամ ալ իր բռնագրաւումը օրինականացնելու համար, պատճէն մը կը զրկէ Կաթողիկոսին, որ մաքուրի առնել տալէ և ստորագրելէ վերջ՝ իրեն յանձնուի: Անոր մէջ ի մէջ այլոց գրուած էր, թէ այդ պարտէզը Վանքի սեփականութիւնը չէ, թէ՛ Վանքը Ֆիզուլի տիրացած է տարիներէ ի վեր եւն: Եւ այս ուղղութեամբ ալ յայտարարութիւն եղաւ տեղական պաշտօնաթերթին (Գուսար շէրիֆ) մէջ, որ այդ հողին ժառանգորդները, եթէ կան, երեւան ելլեն և մուխամմիններու կողմէ գնահատուած գինը 800 ոսկին Պէլիսիյի գրամարկէն գանձեն:

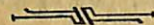
Ութը տարիներու միջոց մը կը բաժնէ զիս այդ դէպքէն, որով չեմ կրնար յիշել, թէ քաղաքապետարանի ազդեցիկ անդամներէն Սիոնցի Արիֆ Փաշայի միջոցաւ Կաթողիկոսին ներկայացուած այդ պատճէնը յանձնուեցա՞ւ ձէմալի թէ ոչ: Միայն այնքանը գիտեմ որ քաղաքին գրաւումովը Վանքը սեփականատէր մնաց այդ պարտէզին:

Այս խնդիրներու մանրամանութեանց աւելի տեղեակ ըլլալու են Ս. Յակոբայ վանուց եռանդուն և կորովի Լուսարարապետը Մեսրոպ Եպս. Նշանեան և Տիար Սողոմոն Գրիգորեան, որոնց առաջինը նոյն թրւականին կառավարութեան և Պատրիարքարանի միջեւ յարաբերութեան միջնորդ էր, իսկ երկրորդը թուրքերէնի քարտուղար:

1926 Յունուար 9, Ս. Բալո

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃԵՊՈՒՄՆԵՐ

Հանգուցեալ Օրմանեան Արքեպիսկոպոսին «Ազգապատու» Գ. հատորին պատմական արժէքը գնահատել կամ քննադատել պատմագէտներու թողլով՝ պէտք կ'զգամ իմ գիտցածներէս մէկ քանի փաստական ճշգումներ ընել միայն:

Օրմանեան ժամանակակից դէպքերն ու դէմքերը զրի առած ատեն, մասնաւորաբար Սաղիմական և Կիլիկեան խնդիրներու մէջ, անաշառ ու անկաշկանդ չէ եղած, այլ անթոյլատրելի չափազանցութիւններ ըրած է, թէ՛ գնահատումներուն և թէ՛ քննադատութիւններուն մէջ:

Հոն՝ ուր դէպքերը վերլուծել պէտք է, զանց ըրած է, ինչպէս տեղ մը կ'ընէ ինք, իսկ տեղ տեղ ալ աննշան պարագաներն անգամ կը յիշէ և անտեղի քննադատութիւններ կ'ընէ: Օրինակ.—

1.— Խապայեանի Լուսարարապետական ընտրութիւնը Մաքսուտեանի կողմէ փոխարինութիւն կը նրկատէ՝ իրեն ընծայուած պաշտպանութեան համար և ատով կ'ուզէ ժխտել Խապայեանի այդ պաշտօնին պահանջած յարմարութիւնը ունենալը: Մինչդեռ Խապայեան, Ս. Յակոբայ Միաբանութեան նոյն ատենուայ ամենակարող դէմքերէն մէկն էր և բացարձակ արժանաւորութեամբ տիրացած էր այդ պաշտօնին: Խապա-

յեան զեռ սարկաւազ եղած ատեն, իր միաբանակիցներէն պատուուած էր «Եպիսկոպոսապատիւ» տիտղոսով: Ես ինքս անձամբ լսած եմ հիներէն, որ Խապայեան «Արեղաքար»էն անցած ատեն, «Գաբրիէլ Սարկաւազը» կուզայ ըսելով, տարեց վարդապետներն անգամ իրենց «խուցեր»ը կը քաշուին եղեր:

2.— Օրմանեան Խրիմեանի ընտրութեան յաջողութիւնը, իր հնարամտութեան և հեռատեսութեան կը վերագրէ: Սակայն, ան՝ չ'անդրադառնար Թիֆլիզի Առաջնորդարանին մէջ տաճկահայ պատգամաւորներու դանփակ խորհրդակցութեան, որու ատեն Օրմանեան տակաւին հասած չէր, թէեւ անպատճառ իմացած ըլլալու էր, որ յիշեալ ժողովին մէջ կարծիքներու համաձայնութեամբ փափաքուած երեք ընտրելիներու վրայ — Խրիմեան, Իգմիրլեան և Խապայեան — առաւելագոյն քուէն ստացած էր ընդհանուր ազգին ՀԱՅՐԻԿը:

Ըստ իրազեկներու, Էջմիածնի մէջ կը քուտ մրցակցութիւնը աւելի բուռն կ'ըլլայ: Օրմանեան ամենէն վերջը կը հասնի և Պատրիարքի միջնորդութեամբ ըստացած պատուանշանը կասկածելի կ'ընէ զինքը, իրբեւ Աշըգեանի թեկնածութիւնը պաշտպանող:

Ընտրութենէ առաջ, պատգամաւորները երկուքի կը բաժնուին, «Մշակ»ականք կամ Սեգրակեանք և «Արձագանք»-նոր Դար»ականք կամ Խրիմեանականք: Անընդհատ ժողովներ կը գումարեն համաձայնութեան եզր մը գտնելու: Ի վերջոյ կ'որոշուի, Խապայեանի նախագահութեամբ, երկու կողմէն նշանակուած պատգամաւորներու յանձնաժողովի յանձնել երկանուն ընտրելիները որոշելու գործը:

Վեհարանի յարկաբաժնին մէջ, որ Խապայեանի յատկացուած էր, յանձնաժողովը երկար վիճարանութիւններէ յետոյ, Խրիմեան և Իգմիրլեան երկանուն

ցանկը կը կազմէ, պայմանաւ որ երկուքն ալ հաւասար կամ նուազագոյն տարբերութեամբ ընտրուին, որպէսզի Ազգընտիրի և Յարընտիրի խնդիր չըլլայ: Որոշումը կ'արձանագրուի և կ'ստորագրեն Խապայեան, Յովհաննէս Կիւլպէնկեան, Գարեգին Փափազեան, Գրբիգոր Արծրունի և Համբարձում Առաքելեան:

3.— Օրմանեան՝ Խապայեանի Կաթողիկոս օժման օրը (1903 Ապրիլ 20) «Թլան ազարակի ազատութեան աւետարտ հեռագրի» յիշատակութիւնը կ'ընէ, իբրեւ իր կողմէ ձեռք բերուած յաջողութիւն մը, մինչդեռ անկէ վերջ է, որ այդ խնդիրը նոր փուլի մէջ կը մտնէ, զբաղեցնելով Կաթողիկոս ու Կաթողիկոսարան և հազիւ իր վերջնական լուծումը կը գտնէ 1906ին, այսինքն, աւետարտ հեռագրի թուականէն երեք տարիներ յետոյ: Պատրիարքարանը թերթերու հրատարակութեան վրայ, Խապայեանի կը հարցնէ. «Մտո՞յգ է, թերթերու հրատարակութիւնը, որ Թլան ազարակը վանքի աղքատ կրօնաւորներու իբր ապրուստի միջոց թողուած է»:

4.— Խապայեանի Պօլիս ուղեւորութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան վաղորդայնին յայտնուած փափաք մըն էր: Այդ ուղեւորութիւնը, Օրմանեանի կողմէ գանազան նկատումներով ապագայի թողուած էր, բայց Խապայեանի անհատական զիմումներուն հետեւանքով յաջողութիւն գտաւ: Ատկէ սրտնեղած՝ Օրմանեան, «Կիլիկիայէն աւելի երուսաղէսի և ՚ի պաշտպանութիւն Մաքսուտեանի» եղած ըլլալը ցոյց կուտայ և այդ առթիւ բառախաղ մըն ալ կը շինէ, «Սիսն էր, Սիսն եկաւ, Սիսն մըն ալ Սիսն եղաւ»:

Օրմանեան կը յիշէ նաեւ Կիլիկիոյ վերաբերեալ գործերուն, շքանշանի, ամսականի, Սոոյ վանքին նորօգութեան և պետական վարժարաններու մէջ Կիլիկիցի տաններկու տղաքներու ընդունելութեան խնդիր-

ներուն համար օժանդակած ըլլալը, մինչդեռ, իրականութիւնը բոլորովին հակառակը կը հաստատէ: Այդ խնդիրներու յաջողութիւնը, Խաղայեանի անհատական դիմումներուն և հետապնդման արդիւնքը եղած է, և Օրմանեան ամենադոյզն բաժին մը անգամ ունեցած է: Ընդհակառակը, Կիլիկիոյ զանազան կեդրոններու մէջ, ազգային ու պետական շրջանակներէ զնահատտուած անձերուն շքանշաններով պատուուելու համար Խաղայեանի կողմէ մատուցուած անուանացանկը անհետեանք մնացած է, Օրմանեանի բարեկամ Ռոպէր Եազըճեանի միջոցաւ և ատիկա պատճառ եղած է, որ վիճակայիններէն շատերը վշտանան իրենց Կաթողիկոսէն:

Խաղայեանի, առաջին անգամ Սուլթանին ներկայանալուն առթիւ, երբ արարողապետ Իպրահիմ Փաշա, Օսմանիի պատուանշանին մեծ ժապաւէնը կ'անցընէ Խաղայեանի վզէն, Օրմանեան կ'ըսէ «ինձի ալ չկա՞յ»:

«Կուրծքերնուդ վրայ, նոր նշանի տեղ չէ մնացած» կը պատասխանէ փաշան քմծիծաղով մը:

5.— Մուշեղ Սերոբեանի եպիսկոպոսական ձեռնագրութեան մէջ ալ «Ղեւոնդեան խնդիր» տեսնել կ'ուզէ Օրմանեան և Պոլսական վարդապետներու եպիսկոպոսացման համար էջմիածին երթը ձախողեցնելու միտում կը վերագրէ Խաղայեանի: Մինչդեռ Խըրիմեանի և Խաղայեանի սիրալիր յարաբերութիւնը արար աշխարհ գիտէր:

6.— Կրկին Աթոռներու յարաբերական խնդիրներու մասին գրած ատեն, Օրմանեան՝ Խաղայեանի նամակներէն, իրեն տեսակէտին փաստ ծառայող մասերը արտագրած է հակառակներուն վրայէն լուծեամբ անցնելով: Մինչդեռ երկուստեք փոխանակուած գրութիւնները, ժամանակին, Թիֆլիզի «Մշակ»ին մէջ հը-

րատարակուած են Մի-Նա (Միք. Նաթանեան) ծածկանունով: Դժբախտաբար, տրամադրութեանս տակ չունիմ, թերթի նոյն թիւերը որպէսզի կարենամ մէջբերումներ ընել:

7.— Խրիմեանի կողմէ Խաղայեանի ուղղեալ 1907 Ապրիլ 26 թուակիր Հայրապետական օրհնագրէն «սնափառ և ոչ էական խնդրոց» չը հետեւելու թելադրանքը և «պայքար մղել միայն ընդդէմ մշաստեբ խոչընդոտաց» խրատը մէջ բերած ատեն, Օրմանեան, զանց կ'ընէ «երկոքին Պատրիարքունք ոչ կարեն նսեմացնել Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին գիրքը» նախադատութիւնը, որ ուղղակի իրեն գէմ կը դառնայ:

8.— Օրմանեան կը յիշէ, 1907ին Մ. Գազազեանի ստորագրութեամբ «Բիւզանդիոն»ի մէջ հրատարակուած քառամեայ տեղեկագիրը և «բարեմարդիկ» ըլլալու զգացման կը վերագրէ զայն, առանց յիշելու նոյն տարուան մէջ Հրանտ Վրդպ.ի (այժմ Եղիշէ Արքեպս. Կարօեան) ստորագրութեամբ լիակատար տեղեկութիւնը: Օրմանեան բոլորովին անյիշատակ կը թութու նաեւ Կաթողիկոսարանի տարեկան հաշիւներու հրատարակութիւնը «Բիւզանդիոն»ի մէջ բացատրական ծանօթութիւններով:

9.— Երուսաղէմի զանձատուենէն 10,000 ոսկի արժողութեամբ գրչագիր Աւետարան մը հետը՝ Կիլիկիա տարած ըլլալու ամբաստանութիւնը հրապարակ կը դրուի մի ոմն ՎԱՆԱՍԷՐԻ կողմէ, որուն գէմ Խաղայեան կը բողոքէ, թէ՛ Երուսաղէմ և թէ՛ Պօլիս, պահանջելով, որ պաշտօնապէս հերքուի այդ չարահնար լուրը: Օրմանեան կը գրէ, «Իբր թէ Երուսաղէմի թանգարանը Պօլիս գտնուէր և Օրմանեանի տրամադրութեան տակ ըլլար, որ կարենար ստուգել, թէ՛ հատորը տեղն է թէ՛ ոչ»:

ՕՐՄԱՆԵԱՆԻ ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՃՇՌՈՒՄՆԵՐ

Այս պահուս ձեռքիս տակ ունիմ, Երուսաղէմի Ս. Յակոբեանց տպարանէն լոյս տեսած, հանգ. Օրմանեան Արքեպիսկոպոսի «Խոնիք եւ Խօսք»ը, որ կարելի է իր ինքնակենսագրութիւնը նկատել: Անոր ընթերցումը առիթ տուաւ ինծի, դարձեալ մէկ քանի ճշդումներ ընել, Խապայեանի մասին տեղի ունեցած անարդար վերագրումներուն նկատմամբ:

Միջանկեալ ըսեմ, որ Օրմանեան որքան մեծ միտք ունէր, բառին բովանդակ լայնութեամբ ու խորութեամբ, նոյնքան ալ փոքր ու ատելավառ սիրտ ունէր, իր կարծեցեալ մրցակիցներուն հանդէպ:

Ինծի համար, երբեք փափաքելի չէ, մեռելները անհանգիստ ընել, իրենց յաւիտենական քնարանին մէջ, բայց չեմ ալ ուզեր, որ ճշմարտութիւնները «ընդ գրուանաւ թաքուցուին», կամ պատմութիւնը խեղաթիւրուի:

Օրմանեան իր «Խոնիք եւ Խօսք»ին մէջ, Երուսաղէմի լիազօր-պատուիրակութեան շրջանին պատահած մէկ քանի գէպքերը գիտմամբ զանց ըրած է: Ան՝ չէ յիշած Կիլիկեցիներու, ի մասնաւորի Ատանացիներու

կողմէ, 1916ի սկիզբները, Ս. Յակոբի մայր-տաճարի պոյֆօթի ենթարկուելու պարագան, իր մէկ անհարկի արտայայտութեան պատճառով:

Պ. Պ. Լեւոն Խուպէսէրեան, Մանուկ Շահպաղեան և Քերովբէ Փափաղեան կը ներկայանան իրեն և փափկութեամբ դիտողութիւն կ'ընեն, կիրակի օրերը քարոզ չը տրուելուն մասին, քանի որ վանքին մէջ երկու տասնեակ վարդապետներ և 2-3 ալ եպիսկոպոսներ կային: Օրմանեան «պօշ քիւփէ ... մազլար» (պարագ սափորին մէջ փուք չեն արձակեր) կը պատասխանէ: Այս միջադէպին առաջը առնուեցաւ Խապայեանի միջամտութեամբ և Ատանացիք վերսկսան եկեղեցի յաճախել:

Օրմանեան չը յիշեր, իր կողմէ ձէմալ Փաշայի մօտ կատարուած դիմումը, վանքին մէջ ապաստան գտած տարագրեալներ, վանական ներքին գործերուն միջամտել ուզելով, դժուարութիւններ կը յարուցանեն վարչութեան գէմ: Ատոր վրայ էր, որ ձէմալ դիտողութիւն ըրած էր Մանուկ Շահպաղեանի և զգուշաւորութիւն յանձնարարած:

Օրմանեան, տարագրեալները ախաւար կը նկատէր ուխաւար չըսելու համար անոնց, և իրօք ալ ուխտի համար չէր անոնց Երուսաղէմ երթը, բնակաշարք ախաւար ալ չէին անոնք և այդ վերագրումը վիրաւորանք մըն էր անոնց համար:

Օրմանեան չը յիշէր, նախ քան հինգ զլխեան պաշտօնին Խապայեանի յանձնուելը, ձէմալի այցելութիւնը ի Պատրիարքարան՝ Հայրապետական շուքով: ձէմալ, Օրմանեանի կարգադրութեամբ, վանքի աւագ դռնէն կը դիմաւորուի սարկաւազներու կողմը խուկով և կնդրուկով և մինչեւ Պատրիարքարանի դահլիճին գուռը երկարող սանդուխին գլուխը, երկու կարգի վրայ «բարեւ»ի կանգնած վարդապետներով: ձէ-

մալ, գահլիճի դուռնէն ալ Օրմանեանէ զիմաւորուելով կ'առաջնորդուի դէպի Պատրիարքական ոսկեգօծ Աթոռը: Այդ այցելութեան ատեն է, որ ձէմալ անվերապահօրէն արտայայտուեցաւ Մայր-Աթոռոյ գահակալին՝ Գեորգ Ե. ի դէմ և ըսաւ. «պիտի չթողունք որ Ռուսիոյ Չարին եֆեկնիս ըսող հեռի՞ մը հրամայէ տաճկահայ ժողովուրդին»: ձէմալ բացատրութիւններ ուզեց Երուսաղէմի պատրիարքական ընտրութեան և ի մասնաւորի վերջին ընտրութեան մասին: Չիլինկիրեան Եղիշէ Եպիսկ. մանրամասն տեղեկութիւններ տրւաւ և Պօլսոյ Պատրիարքարանի միջամտութիւնը, Սաղիմական ներքին գործերու մէջ անտեղի և Օրմանեանի պատուիրակութեան պաշտօնին ալ այնքան երկարիւր ապօրինի ցոյց տուաւ:

Օրմանեան, Խապայեանի 1904 Նոյ. 20ին, Պօլսէն մեկնելուն առթիւ կը գրէ. «Կառավարական ազդարարութիւն ալ ստանալով, դէպի Կիլիկիա ուղեւորեցաւ» (էջ. 201): Ճիշդ է, որ օրին մէկը Ռօպէր Եազըճեան ներկայացաւ Խապայեանի և ըսաւ, որ կառավարութիւնը զիտողութիւն կ'ընէ, իր այսքան ատեն Պօլս մնալուն և կ'ուզէ որ շուտով մեկնի. բայց երբ Խապայեան «բարեաւ մնաք» ի այցելութեան ատեն ցաւ յայտնեց, առանց իր խնդրանքներուն նպաստաւոր պատասխաններ առնելու, շուտով մեկնելու ազդարարութիւն կ'ստանայ, պալատական առաջին քարտուղար Թահսին Փաշա, զարմացմամբ Խապայեանի երեսը կը նայի ու կ'ըսէ. «երբ կ'ուզէք կրնաք մեկնիլ, կառավարութիւնը այդ մասին ո՛րեւէ դիտողութիւն ըրած չէ ձեզի»:

Օրմանեան, բոլորովին լռութիւն կը պահէ 1917ի Մարտին Դ. րդ բանակի հրամանատարութենէն հասած պաշտօնագրի մասին, որով Երուսաղէմի մէջ գտնուողներուն մինչեւ 45 տարեկանը անխտիր զինուորա-

զրել կը հրամայէր: Ժողովուրդը սարսափի մատնուած Խապայեանի զիմեց: Բարեբախտաբար նոյն օրերուն Երուսաղէմ եկաւ ձէմալ և Խապայեան առիթէն օգտուելով, Աւագ-Ուրբաթ օր անձամբ ներկայացաւ անոր և թախանձագին խնդրանքներով՝ ժամանակի մը համար յետաձգել տուաւ հրամանին գործադրութիւնը:

Մենք չենք ըսեր, որ Խապայեան չափէն աւելի խիզախ և յանդուգն եղած է, իր պահանջներուն մէջ, բայց չենք ալ կրնար համակարծիք գտնուիլ Օրմանեանի «լուռ բերան», «անխօս օրուկ», «անգործ ձեռք» և «անշարժ սիւր» վերագրումներուն, քանի որ Խապայեան մինչեւ այսօր, հակառակ իր ութսունամեակի հասակին ցոյց կուտայ իր անլուռ բերանը, խօսուն օրբուկը, գործող ձեռքն ու գրիչը և շարժուն սիւրսը, հոգ չէ, որ իր ըմբռնած եղանակով:

Օրմանեան, երբ մէկ կողմէն ինքզինքը զգուշացած ցոյց տալ կ'ուզէ «խիստ բառերու և անկանխելու գործածութենէն», միւս կողմէ սակայն, Խապայեանի մասին այդքան անկողար բառեր կը գործածէ և նոյն իսկ անոր կը վերագրէ «անտարբեր վերաբերմունք և անկարեկիր ընթացք», կը յիշէ նաեւ «օղիի գաւաթները բերանը տանիլը, ազգին ցաւերը կը քաշեմ խօսքերով» (էջ 355):

Մենք Խապայեանի բերնէն այդ խօսքերը չենք լըսած մեր 16ամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքին և ոչ ալ Օրմանեան ինքը լսած է. ատիկա հակառակորդներու յերիւրանք է, որուն հաւատալ ուզած է Օրմանեան:

Խապայեանի զրամական ուղղամտութիւնն ալ կասկածի ենթարկել ուզած է Օրմանեան, «կասկածով կը խօսուի նաեւ իրեն սրամազրութեան յանձնուած նպաստից գումարներուն կիրառութեան վրայ» գրելով: Անշուշտ «Խոնք եւ Խօսք» ի հեղինակը, Դամասկոս-

սի մէջ այդ տողերը գրի առած ատեն, յառաջացած տարիքի հետեւանքով մոռցած է 1917ի փետ.ին Սահակ Պարթեւի տօնին օրը, Երուսաղէմի Պատրիարքարանի դահլիճին մէջ, յանուն միաբանութեան ըրած ուղերձը, որուն մէջ Խապայեանի՝ գրուատիքը կ'ընէր «պաշտօններ առիք ու հարստանալու չը հետամտեցաք, եկեղեցիին ծառայեցիք, առանց զայն ձեր շահուն ծառայեցնելու...» և ինքզինքը հպարտ կ'զգար Խապայեանը ճանչցած ըլլալուն համար:

Խապայեանի անշահախնդրութիւնը կասկածի ենթարկելը արեւուն գոյութիւնը ուրանալ կը նշանակէ: Խապայեան անցեալի իր խնայողութեամբը, գոնէ յետ մահու, տարեկան քանի մը հարիւր ոսկի եկամուտ բերող կալուածներ կը թողու Երուսաղէմի վանքին, իսկ իր կաթողիկոսական 28 տարիներու ընթացքին իր ծախսերը իր անձնականէն հոգացած է, առանց բեռ ըլլալու Կիլիկիոյ Աթոռին, մինչդեռ Օրմանեան ոչինչ թողած է ազգին, ընդհակառակը, ինչպէս «Խոսի եւ Խօսի»ի մէջ երկու տեղ կը յիշէ, իր հարստութիւնը, ըստ իր աստութեանց 1500 օսմ. հնչուն ոսկի և պետական գանձէն ստացած հանգստեան թոշակի գումարը քեռայրին ու քեռորդիներուն թողած է:

Օրմանեան, արդէն շատ հաշտ չէր Խապայեանի, անոր վերջին պաշտօնը աւելի շեշտեց այդ հակառակութիւնը և առիթ տուաւ, որ այդքան ծանր ամբաստանութիւններ ընէ, անոր նկատմամբ, մինչդեռ «Ազգապատում»ի Գ.րգ հատորին մէջ աւելի չափաւոր և զգուշաւոր եղած է իր վերագրումներուն մէջ:

Օրմանեան կը խեղաթիւրէ, երբ կը գրէ. «չհամարձակեցաւ առաջարկել որ աստ և անդ մնացած կամ խմբուած տաճկահայութեան մնացորդները հոգեւոր միութարութենէ չի զրկուին» (էջ 348): Այդ շրջանին Դամասկոս ունէր իր տեսուչը և մէկէ աւելի քահան-

նաներ, Պէյրութ նմանապէս, Հալէպ՝ ամենէն խաղաղ շրջանն էր և ազգային մարմինները կը շարունակէին իրենց պաշտօնները, հնարաւորութեան սահմանին մէջ, որքան կը ներէին քաղաքական պայմանները: Իսկ Գոնիայի համար, որուն Առաջնորդն էր Գարեգին Վրդ. Խաչատուրեան, և իր այդ հանգամանքով ալ Սինդիկատի անդամ նշանակուած էր, դիմում կատարուեցաւ Սինդիկատին: Ներքին Գործոց Նախարարը սակայն, վարդապետին առաջնորդական հրովարտակին ջնջուած ըլլալը յայտնելով կը հարցնէր Խապայեանի «եթէ իրօք այդ շրջանակին մէջ, ըստ նոր կանոնագրի 15,000 հոգի կը գտնուի, իմացուցէք մեզ, որպէսզի ըստ այնմ նկատի առնենք ձեր դիմումը»: Ասիկա նոր դաւ մըն էր անշուշտ. եթէ Խապայեան հաստատէր, որ պահանջուած թիւը գոյութիւն ունի, թերեւս նոր տեղահանութեամբ պիտի նուազեցնէին:

«Բռնադատիչ ուրացութեանց» դէմ բողոքած չըլլալու մեղադրանքն ալ անհիմն է, քանի որ Խապայեան, այդ ուղղութեամբ պէտք եղած դիմումները կատարած է պատկանեալ իշխանութեանց մօտ և անընդունակ մնացած, Մենք այդ մասին գրած ենք ատենին, այս սիւնակներուն մէջ «Իրուագ մը ձեմալ Փաւայի կեանքին» վերնագրով:

Օրմանեան ինքն իրեն կը հակասէ այս տողերը գրած ատեն. որովհետեւ նախ քան Խապայեանի Կաթողիկոս Պատրիարքութիւնը, երբ ձէրաչի մէջ գրտնուող հայ տարագիրները պատգամաւոր (Սսեցի Մինաս Մարթայեան) կը զրկեն Երուսաղէմ բռնի իսլամացման խնդրոյն շուրջ Կաթողիկոսի և Օրմանեանի կարծիքը առնելու համար, Օրմանեան կը պատասխանէ. «Թէ վեհափառի և թէ իմ անձնական համոզումս այն է թէ, այդ առաջարկը ո՛րեւէ հիմ չունի, ուստի կարեւորութենէ զուրկ է: Ձեր կեանքը ազատելու համար, ոչ թէ

իսլամութիւն, այլ նրֆրսուքիւն եւս ընդունեցէք»^(*)։

Օրմանեան, իր «Խոհք և Խօսք»ին մէջ ալ իր անձը ըստ ամենայնի անբասիր և անհնազանդեցի ցոյց տալու բուն ճիգ մը ըրած է և առանց վարանելու, Խրիմեանի, Իզմիլեանի և Դուրեանի նման պատկառելի դէմքերու վրայ քննադատելի կէտեր գտնել ուզած է^(**)։

(*) Այս տողերը քաղած ենք Հայկ Ղազարեանի կողմէ Պէյրուսի «Լիբանան» թերթին մէջ հրատարակուած «Էջեր Օրագրէս» յօդուածաշարքի 31րդ թիւէն։

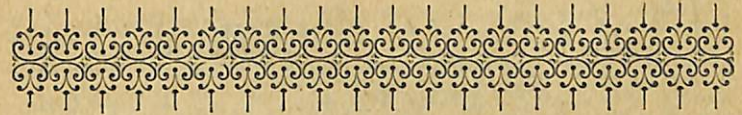
(**) Օրմանեան իր «Ազգապատում»ի Գ.րդ հատորին մէջ Տ. Սաւալանեանի կողմէ Յովհ. Պատրիարքի մասին եղած քննադատութիւններուն ակնարկելով կը գրէ «անձնական պարագաներ վտանգաւոր փորձաքարեր են ժամանակակից անցքեր պատմագրողին», իսկ Թադէոս Միհրդատեանի գրքը՝ քոյկը յիշելով կը յաւելու «դատողութիւնները հնար չէ առանց վերապահումի ընդունիլ և ոչ ալ անոնց հիմնուելով եզրակացութեան յանգիլ»։

Նոյնը կարելի է ըսել Օրմանեանի համար, որ իբրեւ պատմագիր շատ անգամ «անձնական պարագաներէ» տարուած անիրաւ և անտեղի խճրճանքներ և վերագրումներ ըրած է Խապայեանի և այլոց մասին։

Անշուշտ «Ազգապատում»ի և «Խոհք և Խօսք»ի ընթերցողը դատաստան ընելէ և եզրակացութեան յանգելէ առաջ վերապահումներ ընելու հարկադրանքին տակ պիտի զբտանուի։

1930 Յուլիս 4

Ս. Բաւլօ

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ ԱՆՅԵԱԼԷՆ

Ա.

Օրմանեան Սահմանադրութեան հռչակումէն յետոյ, կարգ մը նախընթաց նշաններ ցոյց կուտային կիլիկիոյ գլխուն գալիք ամպրոպը, բայց երբ և ինչպէս կարելի էր գուշակել։ Դժբախտաբար անիկա չուշացաւ։

1909ի Զատիկին չորրորդ օրը (Ապրիլ 1) անորոշ բաներ մը լուսեցան Ատանայի մասին. յաջորդ օրը, լուրերը աւելի մօտէն հասան, դէպքերու աւելի լայն ծաւալով և հետզհետէ արձագանգ գտած Սոյ մերձակայ ազարակներէն, որոնց աշխատաւորները ամէն բան բախտին թողած՝ Սիւս կ'ապաստանէին, զոհեր տալով ճանապարհին։

Սոյ ժողովուրդն ալ, տուն տեղ թողով վանք քաշուեցաւ, իբրեւ ամենէն ապահով վայրը։

Քաղաքը օրերով պաշարուած մնաց կատղած խուժանի կողմէն, բարեբախտաբար ժողովուրդի ցոյց տրւած կորովի ընթացքին շնորհիւ քաղաքը զերծ մնաց թալանէ և կոտորածէ։

Անդոհի այդ օրերէն յետոյ, հազիւ Մալիսի սկիզբները հնարաւոր եղաւ Ս. Կաթողիկոսին, իջնել Ատանա մեր առընթերակցութեամբ և 12 այրուցիերու և

Աւպանացի Հագարապետի (տէլի Մէթօ) ընկերակցութեամբ՝ ըստ հրահանգի Ատանայի Կուսակալ Պապանգատէ Մուստաֆա Զինի Փաշայի, որ տիրահոջակ ձեւատի յաջորդած էր: Այս հագարապետն էր, որ Սիւր պաշարող արիւնխիւսում գազաններու կողմէ յատկապէս զրկուած լրտեսի մը հետ, զոր մերայինք բռնած էին իրեն Նալպանդեան եղբարց բնակարանին մէջ, հետեւեալ քառեակը գրի առաւ և զրկեց խուժանաւարներուն, —

«է՛յ եալմանըլար,
Պուրասա եալմա եօգ,
Ասկերին գուրերնը շօֆ
Կեկիւսէնիգ եերաինիգ պ...
Կեկմեգսէնիգ սիգսէն ալչագ եօգ»:

★ ★ ★

Ատանայի մէջ Ս. Կաթողիկոսին առաջին գործը եղաւ, սարսափահար ժողովուրդը մխիթարել և քաջալերել, այցելութիւններ տալ պետական բարձրատիճան պաշտօնեաներուն և Պատ. Ատեանի Նախագահին՝ գէպքին պատասխանատուներուն խստիւ պատժուիլը պահանջելով և հայերու անմեղութիւնը ապացուցանելով փաստացիօրէն:

Այդ օրերուն, ամենուն ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր Պատ. Ատեանի անդամներուն արդարադատութեան վրայ և կը խորհէին, որ չուտով ազատ պիտի արձակուին տարապարտուց բանտարկեալները: Դէպքերը սակայն, հակառակ արդիւնք տուին: 1909ի Մայիս 28ի առաւօտը լուսցաւ, անակնկալ և զարհուրելի լոյսով մը: Ինը հասարակ սճրագործներու հետ կախազան բարձրացած էին, երեքը մէկ մօր զաւակ եղող զէց Անմեղ հայեր. «Մէնկիլ» և «Պօքլու» խաներու

մէջ, քիւրտեր և թուրքեր սպաննած ըլլալու անհիմն ամբաստանութեամբ:

Այդ սարսուղ զեյիկ լուրին վրայ, Ս. Կաթողիկոսը յուզուած և հոգեպէս ընկճուած վիճակով գրիչը ձեռք առաւ և արդար զայրոյթով լեցուած, իր ամենաուժգին բողոքագիրներէն մին խմբագրեց օսմ. երեսփոխանական ժողովին ուղղեալ:

Ողբացեալ Սիմոն Զաւարեան, որ այդ օրերուն Ատանա կը գտնուէր, լայնօրէն գնահատեց Ս. Կաթողիկոսի այդ յանգուզն ժեսքը և անոր մէջ ողջունեց, ի հարկին ըմբոստանալու խմոր ունեցող եկեղեցւոյ Պետը:

Բողոքագիրը պէտք էր թուրքերէնի թարգմանել: Սարսափի այդ օրերուն, Ատանայի մէջ միակ կարող հայը, Հաճընցի Կարապետ Զալեանն էր, որ քանի մը ընկերներով Անգլ. հիւպատոսարանը ապաստանած էր, գուշակելով ուրիշներու կարգին, իրեն ալ սպաննացող վտանգը, իբրեւ Հնչակեան ղեկավարներէն մին:

Հիւպատոսարանը շրջապատուած էր սուխուար գինուօրներով և լրտեսներով. ոչ ոք կը համարձակէր նոյնիսկ այդ փողոցէն անցնիլ: Մենք հաւանական աւմէն վտանգ յանձն առնելով զացինք Զալեանի մօտ թարգմանել տալու համար բողոքագիրը, որուն Ֆրանսերէն թարգմանութիւնն ալ հարազատօրէն կատարեց Զաքարիա Պղտիկեան, որ նման պարագայի տակ հոն ապաստանողներէն մէկն էր, որպէս Հ. Յ. Դաշնակցութեան պետը:

Բողոքագիրը զրկուեցաւ իր հասցէին Յունիսի ըսկիզբները, Մէրսինի թղթատան միջոցաւ: Անիկա երեսփ. ժողովին մէջ կարգացուեցա՞ւ թէ ոչ, մութ իրաւունքով մեզի. միայն լսեցինք որ Նախարարաց Խորհուրդը Ս. Կաթողիկոսը Պատ. Ատեանի յանձնելու ուղղումը տուած է:

Այդ օրերուն Ս. Կաթողիկոսը Մերսին կը գտնուէր և եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ գտնուած սենեակները Ատանայէն լեղապատառ փախչող ընտանիքներուն տրամադրուած ըլլալուն՝ ինքը հարկադրուած էր պարզուկ «Օթել» մը իջեւանիլ :

Հոգ՝ այդ օթելին մէջ էր, որ Պօլսոյ Պատրիարքարանէն զրկուած փաստաբանական յանձնախումբի անդամներէն Խնդիր Սիմօնեան և Կարապետ Այճեան շնորհաւորեցին Ս. Կաթողիկոսը, այդքան խիստ լեզուով բողոք մը ստորագրելու քաջութիւնը ունեցած ըլլալուն համար և աւելցուցին .—

«Պատրիարքարանը Կեղերոնին մէջ գտնուելով հանդերձ, այսքան բուռն լեզուով չէ արտայայտուած» :

Յունիսի վերջերուն, օր մը Մերսինի Ռուսական հիւպատոսը՝ Անթուան Մալբոմաթի, Մկրտիչ Ձէլվէեանի միջոցաւ լուր զրկած և կարեւոր խնդրոյ մը մասին խորհրդակցելու համար ժամադրութիւն ուզած էր Ս. Կաթողիկոսէն :

Սորհրդակցութեան ընթացքին հիւպատոսն էր, որ հազարոցեց Պատ. Ատեանի յանձնուելու որոշում տրուած ըլլալը և թելադրեց, որ Ս. Կաթողիկոսը օթելէն փոխադրուի իր բնակարանին մօտ գտնուող Գըլըճեան եղբարց տունը և կամ ուրիշ յարմար վայր մը, որպէս զի կառավարութեան կողմէ այդպիսի յիմարական քայլ առնուելու պարագային՝ կարողանայ իր տունը տանիլ պարտէզի կողմէն և հոնկէ ալ ապահով կերպով առաջնորդել Ռուսական յածանաւը, որ Մերսինի առջեւ խարսխուած կը մնար և հիւպատոսին բացարձակ հրամանին տակ զրուած էր : Այս մասին ծածկազիր հեռագրով Պօլսոյ Դեսպանատունէն հրահանգուած ըլլալն ալ յիշեց :

Ս. Կաթողիկոսը անվախօրէն պատասխանեց հիւպատոսին, թէ՛ ինքը պատրաստ է նոյն իսկ կախազան

բարձրանալ, կը բաւէ, որ ժողովուրդին իրաւունքը պաշտպանուի :

Բարեբախտաբար տրուած այդ ձախող որոշումը խօսքէ անգին չանցաւ :

Ի յարգանս Անթուան Մալբոմաթիի յիշատակին, պէտք է ըսել, որ Ան՝ աղէտի օրերուն, մեծ ծառայութիւններ մատուց հայ ժողովուրդին : Ան էր, որ Ս. Կաթողիկոսին և առաջին պատուիրակութեան (Արսլանեան-Սուլին) հեռագիրները հիւպատոսարանի ծածկագրով կը հաղորդէր դեսպանատուն և հոնկէ ալ կը տրուին Պատրիարքարանի :

Գարձեալ անոր թելադրութեամբ էր, որ իր փոխանորդը Եանքօ Սրգեմիա՝ Ատանայի մէջ իր սեփական տան դռները լայնօրէն բացաւ հայերու առջեւ և շատերուն կեանքը փրկեց, խուժանի վայրագութեանց զոհ երթալու վտանգէն :

Բ.

1912ին, երբ Փարիզի մէջ Ազգ. Պատուիրակութիւնը հայկական վեց նահանգներու բարենորոգմանց ծրագիրը կը մշակէր, Եւրոպայի քննիչներու կողմէ գործադրուելու համար, ասոցին՝ Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսն ալ իր ՄենԱՐԱՆին մէջ Կիլիկեան բարենորոգումներու ծրագիր մը երկնեց ու ծնաւ՝ Գեամիլ Փաշայի գահլիճին ներկայացնելու և գործադրութիւնը օտմ. կառավարութենէն խնդրելու բարեմտութեամբ և այդ նպատակը իրականացնելու համար Դեկտեմբերի վերջերը Սիւէն Ատանա մեկնեցաւ և Առաջնորդարանի քարտուղարը Մերսին զրկեց, ծրագիրը հայերէն և թուրքերէն տպագրել տալու համար Մարտիրոս Մոստիչեանի տպարանին մէջ :

Ճիշդ այդ օրերուն զուգադիպեցաւ Քեամիլ Փաշայի դահլիճին տապալումը, պետական հարուածով և Մահմուտ Շէվքէթ Փաշա պաշտօնի զուլխ անցաւ, աւելի ճիշդ պիտի ըլլայ ըսել, իրիւնքականները պարտուեցան և իրիւնքականները յաջող զուրս եկան: Անահիկալ այս յեղաշրջումը պատճառ եղաւ, որ Ս. Կաթողիկոսը առժամաբար ետ կենայ իր այդ մտադրութենէն, մինչեւ որ իրերը որոշ գոյն և կերպարանք ստանան:

Սպասումի ընծայած պատեհութենէն օգտուելով՝ պատրաստած ծրագիրը ղրկեց Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշայի, որպէսզի եթէ փոխելիք կէտեր կան փոխէ և իր կարծիքը յայտնէ անվերապահօրէն: Փաշան ծրագրի պարունակութիւնը գնահատելով մէկտեղ՝ թելադրած էր, այդ ուղղութեամբ ո՛րեւէ գիմում չկատարել թուրք կառավարութեան մօտ՝ Ազգ. Պատուիրակութեան աշխատանքը չխաչաձեւելու համար:

Այդ թուականին, Եգիպտոսի մէջ (Ս. Ռ. Կուսակցութենէն զուրս, բայց անոր կենդանի և խանդավառ ուժերուն վրայ կրթնած) Ազգ. Պաշտպանութեան Քօմիթէն որոշած էր Կիլիկիոյ մէջ ապստամբական շարժում մը առաջ բերել, որուն համար Յունաստանէն ճամբայ հանուած էին 3000 Կրա հրացան, մէկ միլիոն փամփուշտ, զնդացիք եւն.:

Այս առթիւ Ազեքսանդրիոյ մէջ տեղի ունենալիք խորհրդակցական ժողովին ի միջի այլոց հրաւիրուած էին նաեւ Հալէպի Առաջնորդ Ներսէս Եպիսկ. Դանիէլեան և Այնթապէն Ներսէս Քհնյ. Թավուզձեան: Առաջինը՝ անձնական տկարութիւնը զարմանելու համար Եգիպտոս երթալու արտօնութիւն խնդրեց Ս. Կաթողիկոսէն, բայց մերժուեցաւ, որովհետեւ Ս. Կաթողիկոսը նախապէս տեղեկացած էր այդ խնդրոյն, Ամե-

րիկայէն այդ նպատակով գէպի Ազեքսանդրիա ճամբայ ելլող Մուշեղ Եպս.ի, ճամբու վրայէն գրած Հարցարան-ճամբակէն, որով տեղեկութիւն կ'ուզէր երկրի զինուորական կացութեան, ժողովրդային հոգեբանութեան և միտումներուն, գիմագրութեան կարովին և պարտաւորութիւններու մասին:

Այս Հարցարան-ճամբակին Ս. Կաթողիկոսը Դեկտ. 25 թուակիր երկտողով մը պատասխանեց «Հարցարանը այնքան երազական և անիրականալի բաներ կը պարունակէ, որ եթէ ձեր գրչով գրուած չըլլար, չպիտի հաւատայի թէ Կիլիկիոյ կեանքին անձանօթի մը սճով ալ կրնաք գրել: Ամենէն աւելի զուք ուսումնասիրած էք աղէտէն առաջ Կիլիկիոյ հոգեբանութիւնը. անկէ վերջն ալ ոչ կեանք մնաց և ոչ ալ հոգի, որ կարող ըլլային թելադրել ձեզ այդ հարցարանը: ... Չեմ փափաքիր իրաւամբ ժառանգել, Կիլիկիոյ արիւնով օծուած ըլլալս»:

Թավուզձեան Քհնյ., առանց արտօնութեան գացած էր և վերագարձին՝ խորհրդաբար գրուած նամակով մը, թէ՛ ինքզինքը կ'արգարացնէր և թէ՛ ձեռնարկին չափէն աւելի Տղայական ըլլալը կը յայտնէր:

Քահանային այդ հաղորդագրութեան վրայ Ս. Կաթողիկոսը Փետ. 6 թուակիր նամակ մը եւս գրեց Մուշեղ Եպս.ին, զգուշացնելու համար գայն իր բրեկամներու անխորհուրդ ձեռնարկէն. —

«Վերջին խօսք մը ունիմ ըսելիք, զոր եթէ լսէք, Կիլիկիան արեան նոր ծովերու մէջ խեղդուելու անխուսափելի դժբախտութենէն պիտի փրկէք, իսկ եթէ չի լսէք, ներկայս իրրեւ հայրական սիրոյ և զուրգութանքի անպէտ յիշատակ կրակի տուէք...»

«Լաւ չէ՞ անձնասպան ըլլալ և չտեսնել երազներու սեւ օրերն ու տարիները, լաւագոյն չէ՞, առաջին անգամ մեր կուրծքը բանալ գալիք հերոսներու գա-

ւաճան գնդակին և չթողուլ, որ հոգեվարք ժողովուրդ մը խապառ կորսուի... :

Շարժման ղեկավարները, Մ. Տամատեանը իբր պատուիրակ Ատանա զրկած էին, յորդորելու համար Ս. Կաթողիկոսը, որ իր Հայրապետական բարձր հեղինակութիւնովը օժանդակէ իրենց և ոյժ տայ ձեռնարկին :

Ս. Կաթողիկոսը համամիտ չգտնուելով, անմիջապէս կը դիմէ Պօղոս Փաշայի խորհուրդին և կը խնդրէ, որ իր հեղինակութիւնը ի դորձ դնէ, այդ ազետաբեր հոսանքին առաջքը առնելու համար :

Փաշան՝ պատասխանելով Ս. Կաթողիկոսի նամակին, կ'զգուշացնէ զայն՝ նմանօրինակ քայլէ և ինքն ալ իր կարգին կը խոստանայ կարելին ընել :

Փաշան նամակին մէջ շեշտած էր նաեւ որ՝ «ատիկա Յոյն կառավարութեան վարպետ մէկ դարձուած քնէ, որով կ'ուզէ թուրք կառավարութեան ուշադրութիւնը Պալքաններէն գէպի Կիլիկիա դարձնել տալ, թրքական ճակատը տկարացնելու համար...» :

Պօղոս Փաշայի այս խորհրդածութիւնը հաստատուեցաւ, երբ քիչ յետոյ լսուեցաւ, որ զէնքերը փոխադրող նաւը հաղիւ Պիրէոնէն մեկնած՝ տեղւոյն թրքական հիւպատոսին լուր տրուած է, այն ալ կեդրոն հաղորդած է լուրը, որուն վրայ Իսկէնտէրուն-Տէօրթ-Եօլ-Ենուսուրթալը ծովեզրերը խիստ հսկողութեան տակ առնուած են : Ատանայի Կուսակալ հաղաբապետ Իսմայիլ Հազզը Պէյ, Ս. Կաթողիկոսին հեամանաւոր տեսակցութիւն մը ընթացքին կը յիշէ այս պարագան և բարեկամարար կը թելադրէ, որ զգուշացնէ ժողովուրդը այդպիսի վտանգաւոր և անխորհուրդ քայլերէ, որուն անխուսափելի հետեւանքը կըրնայ ըլլալ նոր և անդարմանելի աղէտներ :

Սպասուած նաւը կուգայ և առանց կարենալ ցամաք մօտենալու կը վերադառնայ... :

Պօղոս Փաշա այդ առթիւ Ս. Կաթողիկոսին ուղղեալ մէկ նամակին մէջ կը գրէ, — «Ազգը ընդհանրապէս և պատուիրակութիւնս մասնաւորապէս երախտապարտ են Ձեզի, որ Կիլիկիան նոր սպանդէ մը ազատեցիք» :

1913ի երկրորդ վեցամսեային Ս. Կաթողիկոսը Մարաշէն, ուր գացած էր Ձէյթունի կարգադրութեան համար, «Ձեզ ծանօթ ՄՈՂՈՒՔ աստծոյն չհաւատացող» ստորագրութեամբ Ս. Պարթեւեանի ուղղեալ «Բացնամակ» ով մը յուսական եղբայրակցութեան կեղծիքը մերկացուցած էր :

Պարթեւեան Միհրդատ ծածկանունով «Յուսաբեր»ի մէջ պատասխանեց և կարգ մը անտեղի ու անհիմն մեղադրանքներ ալ ըրաւ :

Դժբախտաբար ներկայիս, ոչ Ազգ. Պատուիրակութեան Նախագահին և Ս. Կաթողիկոսին միջեւ փոխանակուած գրութեանց օրինակները, ոչ «Յուսաբեր»ի զոյգ թիւերը և ո՛չ ալ այդ մասին Ս. Կաթողիկոսին կողմէ ինծի գրուած նամակները ունիմ ձեռքիս տակ, անոնցմէ մէջբերումներ ընելու համար :

Վստահ եմ սակայն, որ անոնցմէ ոմանք պահուած են Ազգ. Պատուիրակութեան արշիւններուն մէջ և թերեւս օր մը կը հրատարակուին և ապագայի անաչառ ու անկաշառ պատմաբանը կ'օգտուի անոնցմէ :

1935 Յունվար 19

Ս. Բալլօ

ՄՐՏԱԲՈՒՂԽ ԽՕՍՔԵՐ

ԱՌ ՀԱՅՈՐԳԻՍ

Սրտի պակուցումով և հոգիի վրդովումով կը դիտեմ այն ահաւոր անդունդը, որուն եզերքը կանգնած է հայ ժողովուրդը խելակորոյս և մոլեգին՝ Ամերիկահայոց Առաջնորդ Ղեւնդ Արքեպոս. Դուրեանի՝ հայրենակցիս, աշակերտակցիս ի Ս. Խաչ վարժարանի Սկիւտարու և երբեմնի աստիճանակցիս եղերական սպանման հետեւանքով:

Կուսակցական և անկուսակցական թերթեր զիրար կը գերազանցեն անդեղուած կիրքեր բոցավառելու մէջ:

Գաղութահայութիւնը, ի մասնաւորի Ամերիկահայ գաղութը, մինչեւ այսօր հանդարտած չէ դեռ իր պառակտեալ վիճակէն: Ժողովուրդը երկու թշնամի բանակներու բաժնուած է: Եկեղեցիները զբաւուած են մէկ կամ միւս կողմէն և վերստանալու համար դատավարութիւններ տեղի կ'ունենան օտար դատարաններու առջեւ, ծաղրանքի նշաւակ դարձնելով ՀԱՅՈՒ պատուական անունը և իւր քսելով մեր թշնամիներու հացին:

Եկեղեցւոյ բեմերը պայքարի ասպարէզ դարձած են:

Ժողովուրդը սիրոյ և համեմատութեան մէջ պահելու նուիրական կոչումը ունեցող հոգեւորականներ, փոխանակ խաղաղութեան երկնառաք վարդապետի օրինակին հետեւելու, ընդհակառակը ատելութեան սերմեր ցանելով և վրէժխնդրութիւն քարոզելով՝ իրենց խնամքին յանձնուած հօտը կը պառակտեն և համազգի գաւակները իրարու դէմ կը հանեն:

Մեր դարաւոր թշնամին իր հայալինջ ծրագիրը գործադրած ատեն, խտիր չդրաւ երբեք քաղաքական հոսանքներու միջեւ, այլ ամէնքն ալ հաւաստարապէս հայ նկատելով՝ բարձրացուց դէպի Հայկական Գողգոթան և անոնց արիւնները իրար խառնելով՝ արեան ելքայրակցութիւնը ստեղծեց անգիտակցաբար: Ինչո՞ւ ուրեմն այսօրուայ իրերամարտ պայքարը, որ դժբախտաբար հայրը որդւոյն, եղբայրը եղբօր, կինը ամուսնոյն դէմ զինած է և ինչպէս շեշտած էր ազգիս Սրբ. Հայրապետը՝ Տ. Տ. Խորէն Ա. Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, սփիւռքի հայութեան ուղղած իր 1933 Նոյ. 12 թուակիր Կոնդակին մէջ՝ հասած է «յաստիճան այլանդակութեան»:

Կրտսեր Թարգմանչաց շարքին մէջ գտնուող անուանակցիս չափ «Գազաշեալ» չեմ թէեւ, բայց բազմատեսակ հիւանդութիւններու երեսէն «գարչապար ի գերեզման մահու մերձեալ» մըն եմ, որով մահը աւելի մօտ կ'ըզամ ինձի, քան կեանքը:

Հետեւաբար գերեզմանի եզրէն Կոչ կ'ընեմ սիրելի ազգակիցներուս, ըլլան անոնք Դաւենակցական թէ՛ Հնչակեան, Ռամկավար թէ՛ Չեզոք, վերջ տալու այն բուռն ու ամօթալի պայքարին, որ Ազգր օտարներու առջեւ վարկաբեկելէ և անբաղձալի տարր ցոյց տալէ զատ՝ ուրիշ բանի չի ծառայեր:

Ներկայ Յոբելիական տարին, որ ըստ Հայրապետական հրահանգի, Աստուածաշունչի հայերէն թարգ-

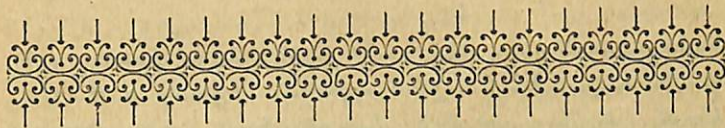
մանութեան 1500 ամեակին նուիրուած է, Սիրոյ եւ համեաբախուքեան նոր թուական մը թող ըլլայ աշխարհի չորս հոգեբուն զիր և տար եղած հայութեան համար, որպէսզի երանաչնորի թարգմանիչները, իրենց գլուխը ունենալով մեր մտաց լուսաւորիչները եղող Սահակն ու Մեսրոպը ուրախանան յերկինս:

Այս է միակ և իրական բաղձանքը սոյն համեստ տողերը ստորագրողին: Եւ եթէ անոնք մէկ հոգիի սըրտին մէջ իսկ արձագանգ գտնեն, ան՝ բարոյապէս վարձատրուած պիտի զգայ ինքզինքը և գո՛հ սրտով փակէ աչքերը:

Օն ուրեմն, հայ ժողովուրդ, սթափէ, թոթուէ մէջէդ, քենի, ոխի և վրեժի ատելավառ զգացումները և բանաստեղծին հետ ըսէ.— «Եղբայր ենք մենք, որ մըրկաւ էինք բաժնուած»:

1935 Մարտ 23

Ս. Բաւլօ

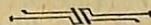

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՍԿԻԾՆԵՐ

(Վ.Ա.ԻԵՐԱԳՐԵՐ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂ. ԳԻՒՍՆԵՆ)

1903-1915

Գրախօսական մը չէ, որ պիտի գրենք Տիար Զ. Պղտիկեանի «Երկու խօսք»ով հրատարակուած այս հատորին վրայ, որ Տանն Կիլիկիոյ ալեգարգ Հայրապետին տանն և երկու տարիներու գործունէութեան շատ ամփոփ մէկ ուրուագիծը կը պատկերացնէ և ոչ ալ քննադատութիւն մը, անոր մէջ զիրար համաշօտող տպագրական սխալներու մասին: Մեր նպատակն է ընթերցող հասարակութիւնը իրազեկ ընել անտեսուած նշանաւորեան մը:

Հոս՝ հարց մը կը ներկայանայ մեր առջեւ:

Եթէ «Կիլիկեան Կսկիծներ»ու հրատարակիչը Պ. Զ. Պղտիկեանն է, ապա ուրեմն ո՞վ է անոր հեղինակը կամ կազմողը:

Ամէն տարակոյսէ վեր իրողութիւն մըն է, որ զրքին մէջ հրատարակուած նամակները, Կոնդակները և հայատառ թուրքերէն գրութիւններու բնագիրը Ս. Կաթողիկոսի գրչի արտագրութիւններն են:

1915ի յաջորդող և նոյնքան քստմնասարսուռ և արիւնազանգ տարիին սկիզբները, երբ Անգլո-Յորդա-

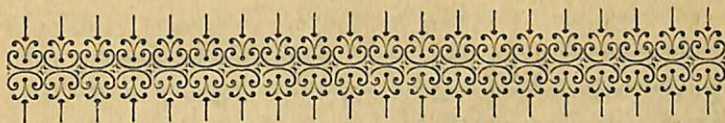
մանութեան 1500 ամեակին նուիրուած է, Սիրոյ եւ համեմատելիութեան նոր թուական մը թող ըլլայ աշխարհի չորս հովերուն զիր և տար եղած հայութեան համար, որպէսզի երանաշնորհ թարգմանիչները, իրենց գլուխը ունենալով մեր մտաց լուսաւորիչները եղող Սահակն ու Մեսրոպը ուրախանան յերկինս:

Այս է միակ և իրական բաղձանքը սոյն համեստ տողերը ստորագրողին: Եւ եթէ անոնք մէկ հոգիի սըրտին մէջ իսկ արձագանգ գտնեն, ան՝ բարոյապէս վարձատրուած պիտի զգայ ինքզինքը և գոհ սրտով փակէ աչքերը:

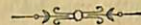
Օն ուրեմն, հայ ժողովուրդ, սթափէ, թոթուէ մէջէդ, քենի, ոխի և վրեժի ատելավառ զգացումները և բանաստեղծին հետ ըսէ.— «Եղբայր ենք մենք, որ մրրկաւ էինք բաժնուած»:

1935 Մարտ 23

Ս. Բաւլօ

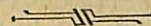

ԿԻԼԻԿԵԱՆ ԿՍԿԻԾՆԵՐ

(Վ.Ա.Ի.Բ.Ս.Գ.Բ.ԵՐ ԿԻԼԻԿԻՈՅ ԿԱԹՈՂ. ԳԻՒԱՆԷՆ)

1903-1915

Գրախօսական մը չէ, որ պիտի զրենք Տիար Զ. Պզտիկեանի «Երկու խօսք»ով հրատարակուած այս հատորին վրայ, որ Տանն Կիլիկիոյ ալեգարգ Հայրապետին տասն և երկու տարիներու գործունէութեան շատ ամփոփ մէկ ուրուագիծը կը պատկերացնէ և ոչ ալ քննադատութիւն մը, անոր մէջ զիրար հրմշտկող տպագրական սխալներու մասին: Մեր նպատակն է ընթերցող հասարակութիւնը իրազեկ ընել անտեսուած նշանաւորութեան մը:

Հոս՝ հարց մը կը ներկայանայ մեր առջեւ:

Եթէ «Կիլիկեան Կսկիծներ»ու հրատարակիչը Պ. Զ. Պզտիկեանն է, ապա ուրեմն ո՞վ է անոր հեղինակը կամ կազմողը:

Ամէն տարակոյտէ վեր իրողութիւն մըն է, որ զբքին մէջ հրատարակուած նամակները, Կոնդակները և հայատառ թուրքերէն գրութիւններու բնագիրը Ս. Կաթողիկոսի զբէլ արտագրութիւններն են:

1915ի յաջորդող և նոյնքան քստմնասարսուռ և արիւնազանգ տարիին սկիզբները, երբ Անդր-Յորդա-

նանու կողմերէն, մէկ քանի ընկերներով իբրեւ զին. փախստական երուսաղէմ ապաստանեցանք և Ս. Յակոբայ ազգապարծանք վանքի անբաւ բաւիղներուն մէջ սկսանք մեր անհանգուրժելի կեանքին մնացորդ սեւ օրերը քաշլուտել, Սսեցիի հանգամանքէս օգտուելով, պարբերաբար կ'այցելէի Ս. Կաթողիկոսին՝ պատմելու համար տարագրութեան և բռնի իսլամացումի արիւնտոտ դէպքերէն դուռագներ և լսելու իր Հայրապետական շունչով օծուն սրտապնդիչ խօսքերը, որոնք սպեղանի կ'ըլլային վերաւոր սրտիս: Բնականաբար, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, որը թէեւ ինծի քիչ մը ծանր կ'ազդէր, ուղղակի չէի կրնար մտնել իր մօտ, այլ կ'սպասէի Կաթողիկոսարանի քարտուղար Գիւտ Եպկոսի (այժմ կարգաթող) սենեակը, մինչեւ որ Ն. Ս. Օծութիւնը իր բարեհաճ արտօնութիւնը տայ զիս ընդունելու:

Սպասումի այդ միջոցներուն, յաճախ կը տեսնէի, որ Եպիսկոպոսը գլուխը հակած՝ սպիտակ թուղթին վրայ անդադար կը գրէր և երբեմն ալ ինծի հետ գուարթօրէն կը խօսակցէր, վերջիշունքներ ընելով իմս պաշտելի Սիսուանէն:

Օրին մէկը հետաքրքրութենէ մղուած հարցուցի իրեն, թէ ի՞նչ է գրածը: Ըրածս թէեւ քաղաքավարութեան դէմ մեղանչում մըն էր, բայց ան՝ առանց նկատելու այդ պարագան, «Կիլիկեան Կսկիծներ» կը պատրաստեմ, յարմար ատենին հրատարակութեան տալու համար ըսաւ, և չսպասելով երկրորդ հարցումիս, շարունակեց, «կարգ մը մարդոց գրգռումով անցեալի դէպքերուն և դէմքերուն անտեղեակ անձեր Կաթողիկոսը կը մեղադրեն իբրեւ պատասխանատուն Կիլիկիոյ տեղահանութեանց և ընդհանուր ջարդերուն. այդ անտեղի մեղադրանքները հակազդելու համար կաթողիկոսութեան առաջին օրէն մինչեւ այսօր, գա-

նազաններու ուղղեալ կարեւոր նամակները, կոնդակները և բողոքախառն աղերսանքները, զոր ժամանակին ընդօրինակութեան տոմարներէն արտագրելով քովս պահած էի, հիմա զանոնք կը դասաւորեմ, կը ծանօթագրեմ և մաքուրը կը գրեմ, հետզհետէ խմբասխալով բազմագրելու և մասնաւորներու տալու համար: Կը յուսամ որ ատով դոյզն ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլամ ապագայ անաչառ ու խղճամիտ պատմաբանին»:

Արդարեւ քանի մը շաբաթներ յետոյ, ուրիշ մէկ այցելութեանս տեսայ իր սենեակին մէջ զիզուած յստուենէ աւելի օրինակները «Կիլիկեան Կսկիծներուն», յառաջարանի տեղ իր կողմէ գրի առնուած «Երկու Ոսօք»ով, որուն մէջ յիշած էր նաեւ Կաթողիկոսին նշանակալից այն խօսքերը, զոր օր մը Ատանայի Առաջնորդարանին մէջ իր անուան տօնախմբութեան առթիւ, իրեն ուղղուած ուղերձներուն 'ի պատասխանի ըսած էր. «Ազգը պէտք չէ որ այլեւս Սահակ անուշով Կաթողիկոս ընտրէ, քանի որ պատմականօրէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է, որ անոնց շրջանները ամենէն աղետալիները եղած են ժողովուրդին համար»:

Թախանձագին խնդրանքիս վրայ խոստացաւ օրինակ մըն ալ ինծի տալ և բաւական ժամանակ վերջը կատարեց իր խոստումը և հիմա այս տողերը գրած պահուս՝ աչքիս առջեւ ունիմ երկուքն ալ և կը զարմանամ որ տպագրուած «Կիլիկեան Կսկիծներ»ուն ոչ միայն զանց առնուած է անոր կողմէ գրուած «Երկու Ոսօք»ը, այլ անունին յիշատակութիւնն անգամ չկայ, որպէս դասաւորողը, պատասխանողը և ծանօթագրողը այդ գործին, ինչ որ անհրաժեշտ էր և արդարութիւն(*):

(*) Ծանօթ.— Սոյն յօդուածը, որ հրատարակուած է

նանու կողմերէն, մէկ քանի ընկերներով իբրեւ զին. փախստական Երուսաղէմ ապաստանեցանք և Ս. Յակոբայ ազգապարծանք վանքի անբաւ բաւիղներուն մէջ սկսանք մեր անհանդուրժելի կեանքին մնացորդ սեւ օրերը քաշկուտել, Սսեցիի հանգամանքէս օգտուելով, պարբերաբար կ'այցելէի Ս. Կաթողիկոսին՝ պատմելու համար տարագրութեան և բռնի խլամացումի արիւնոտ զէպքերէն դրուագներ և լսելու իր Հայրապետական շունչով օծուն սրտապնդիչ խօսքերը, որոնք սպեղանի կ'ըլլային վիրաւոր սրտիս: Բնականաբար, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, որը թէեւ ինծի քիչ մը ծանր կ'ազդէր, ուղղակի չէի կրնար մտնել իր մօտ, այլ կ'սպասէի Կաթողիկոսարանի քարտուղար Գիւլտ Եպկոսի (այժմ կարգաթող) սենեակը, մինչեւ որ Ն. Ս. Օծութիւնը իր բարեհաճ արտօնութիւնը տայ զիս ընդունելու:

Սպասումի այդ միջոցներուն, յաճախ կը տեսնէի, որ Եպիսկոպոսը գլուխը հակած՝ սպիտակ թուղթին վրայ անդադար կը գրէր և երբեմն ալ ինծի հետ զուարթօրէն կը խօսակցէր, վերջիշուններ ընելով իմ պաշտելի Սիսուանէն:

Օրին մէկը հետաքրքրութենէ մղուած հարցուցի իրեն, թէ ի՞նչ է գրածը: Ըրածս թէեւ քաղաքավարութեան դէմ մեղանչում մըն էր, բայց ան՝ առանց նկատելու այդ պարագան, «Կիլիկեան կսկիծներ» կը պատրաստեմ, յարմար առնին հրատարակութեան տալու համար ըսաւ, և չսպասելով երկրորդ հարցումիս, շարունակեց, «կարգ մը մարդոց գրգռումով անցեալի զէպքերուն և դէմքերուն անտեղեակ անձեր Կաթողիկոսը կը մեղադրեն իբրեւ պատասխանատուն Կիլիկիոյ տեղահանութեանց և ընդհանուր ջարդերուն. այդ անտեղի մեղադրանքները հակազդելու համար կաթողիկոսութեան առաջին օրէն մինչեւ այսօր, զա-

նագաններու ուղղեալ կարեւոր նամակները, կոնդակները և բողոքախառն աղերսանքները, զոր ժամանակին ընդօրինակութեան տոմարներէն արտագրելով քովս պահած էի, հիմա զանոնք կը դասաւորեմ, կը ծանօթագրեմ և մաքուրը կը գրեմ, հետզհետէ խմբաշիպով բազմագրելու և մասնաւորներու տալու համար: Կը յուսամ որ ատով դոյզն ծառայութիւն մը մատուցած պիտի ըլլամ ապագայ անաչառ ու խղճամիտ պատմաբանին»:

Արդարեւ քանի մը շաբաթներ յետոյ, ուրիշ մէկ այցելութեանս տեսայ իր սենեակին մէջ դիզուած յիսունէ աւելի օրինակները «Կիլիկեան Կսկիծներուն», յառաջաբանի տեղ իր կողմէ գրի առնուած «Երկու խօսք»ով, որուն մէջ յիշած էր նաեւ Կաթողիկոսին նշանակալից այն խօսքերը, զոր օր մը Ատանայի Առաջնորդարանին մէջ իր անուան տօնախմբութեան առթիւ, իրեն ուղղուած ուղերձներուն ՚ի պատասխանի ըսած էր. «Ազգը պէտք չէ որ այլեւս Սահակ անունով Կաթողիկոս ընտրէ, քանի որ պատմականօրէն ապացուցուած իրողութիւն մըն է, որ անոնց շրջանները ամենէն աղետալիները եղած են ժողովուրդին համար»:

Թախանձագին խնդրանքիս վրայ խոստացաւ օրինակ մըն ալ ինծի տալ և բաւական ժամանակ վերջը կատարեց իր խոստումը և հիմա այս տողերը գրած պահուս՝ աչքիս առջեւ ունիմ երկուքն ալ և կը զարմանամ որ տպագրուած «Կիլիկեան Կսկիծներ»ուն ոչ միայն զանց առնուած է անոր կողմէ գրուած «Երկու խօսք»ը, այլ անունին յիշատակութիւնն անգամ չկայ, որպէս դասաւորողը, պատասխողը և ծանօթագրողը այդ գործին, ինչ որ անհրաժեշտ էր և արդարութիւն(*):

(*) Ծանօթ.— Սոյն յօդուածը, որ հրատարակուած է

Ֆրէզնօի «Մշակ» թերթի Գ. տարւոյ 304 թիւին մէջ, ստորագրուած է Մ. Յակոբեան (Սսեցի) կեղծանունով՝ ծածկելու համար մեր ինքնութիւնը: Գրուածքին ճշմարտութիւնը ապացուցանելու համար կ'արտագրենք Տանն Կիլիկիոյ Սահակ Բ. Կաթողիկոսի այդ առթիւ գրած համար 1700/238 և 27 Յունիս 1928 թուակիր նամակը: «... Կիլ. Կսկիծներու տրպագրութիւնը սկսած ատեն գուշակեցի որ արդէն սենեցածներուս վրայ նոր կսկիծներ պիտի աւելցնէ: Գուշակութիւնս կատարուեցաւ:

«Երկու խօսք»ի զանցառութիւնը ցաւ պատճառած է Ձեզ. իրաւունք ունիք: Դուք յղացաք, երկնեցիք ու ծընաք, այլք մտին ի վաստակս Ձեր: Կը բաժնեմ Ձեր ցաւը, որովհետեւ առանց իմ կամքիս եղած է այդ զանձառութիւնը: Տպագրութիւնը եղաւ Պէյրութ, երբ ես Հալէպ կը գրանուէի և այժմ ալ Հալէպ եմ: . . . երբ բնագիրը ձեռքս հասնի կ'աշխատիմ ցաւերնիդ մասամբ զարմանել»:

Հոգեւոյս Օրմանեան Ս. եւս իր «Ազգապատում»ի Գ.րդ հատորին մէջ յիշուած հեղինակներու կարգին յիշատակած է նաեւ «Կիլ. Կսկիծներ»ու մեր կողմէն աշխատասիրուած ըլլալը: «ԿՍԿ. Կիլիկեան Կսկիծներ, Սոյ Կաթողիկոսարանի զիւանէն քաղուած նամակներ 1903—1915, աշխ. Գիւտ Եպս. Մխիթարեան, ձեռագիր 1916, 4° եր. 176» (Տես «Ազգապատում» մասն Գ. ՄձժԴ.):

1928 Դեկտեմբեր 18

Ս. Բալօ

ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ

ՍԱՀԱԿ ԾԱՌԱՅ ՅԻՄՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ՄԵԾԻ ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈՅ Հոգեշնորհ
Գիւտ արեղայի Մխիթարեան, Սիրելի Որդեկին մերոյ
կալ մնալ հարազուարճ բերկրանօք:

Մինչ յ'երուսողէմ էաք, ի ցուցակագրելն մեր ա-
ռաւել քան զեօթն հարիւր մատեանս զըջազրաց, ան-
ձանձրոյթ ընդօրինակութեամբ յիշատակարանաց մե-
ծապէս սատար հանդիսանայիր մեզ՝ տաժանելի աշխա-
տութեան մերում: Իսկ յ'օրէ ամբառնալոյ մեր ի Գան
Կաթողիկոսութեան Տանն Կիլիկիոյ, անշահասէր աշ-
խատութեամբ քով ի կրկին պաշտամանդ, քարտու-
զարութեան և հաշուակալութեան, ոյր առ ապա եկե-
լոց ի վկայութիւն բաւական են ստուար հատորք
կրկնապատճէնից և մատեանք հաշուետոմարաց Աթու-
ռոյս, զանձնդ սիրելի և օգտակար հանդիսացուցեր
մեզ և վիճակայնոցն Կիլիկիոյ, որոյ եմ սպասաւոր և
Կաթողիկոս

ՍԱՀԱԿ Բ.

՚ի 28-ն Հոկտեմբերի 1906 ամի,
բաժնարարի մերում ՌՅԾԶ
ի Հայրապետութեան մերում Դ. ամի
յ'Արոս Կիլիկեան, ի Սիս
Թիւ 164

28 Յնվր. 1928 Հախպ

... Գ. Մխիթարեան

... Իսկապէս Ձեր Աշխատանքի բաժինը շատ եղած է «Կիլիկեան Կակիծներ» ու ազատագրման պահպանման, ամփոփման և ի լոյս ընծայելու գործին մէջ, ինչ որ Ձեր նամակէն կ'իմանամ և զորս կը հաստատէ Նորին Վեհափառութիւնը: Աշխարհը փոխուած է շատ, շատ ու Ձեր վաղեմի բարեկամներն ալ, գուցէ փոխուած իրենց նախասիրութիւններուն և ըմբռնումներուն մէջ, ուզած են այդպէս շարժիլ ու զանց ընել Ձեր անուան յիշատակութիւնը: Բայց պատմութիւնը չփոխուելի և ոչ ալ անոր սերտօրէն կապուած ժամանակակից գէմքերը դուրս կրնան նետուել ու սեւ զիծ մը քաշել, որքան ալ փորձեն...:

Տ. ՓԻՐԱՆԵԱՆ

11—7—928 Պէյրուք

... Գ. Մխիթարեան

«... Կիլիկեան Կակիծներ» կսկծառիթ գրքոյկին մէջ քու անուանդ անյիշատակ մնալը, պէտք է ըսեմ որ զխուսմանուր եղած չէ, ինչ որ կը կարծես, պատիկ զանցառութիւն մըն է թերեւս իմ կողմանէ, զոր կարելի է ճշդել ի մօտոյ հրատարակուելիք ուրիշ հրատարակութեան մը մէջ: ... Իսկապէս այդ վաւերագրերը ժամանակին պահելու սատարելով մեծ ծառայութիւն մը ըրած ես. թերեւս կը կորսուէին, եթէ դուն հոգ տարած չըլլայիր, ես իմ կողմանէ, իբր ազգային անհատ մը, իմ շնորհակալութիւններ կը յայտնեմ:

ԶԱՒԱՐԻԱ ՊԶՏԻԿԵԱՆ

Համար 2097/167

9 Յուլիս 1929 Հախպ

... Գ. Մխիթարեան

... Լուսահոգի Օրմանեանի «Ազգապատում»-ին Գ. ըր հատորը մանրակրկիտ և քննադատելու ոգով կարդացած չեմ. աչքիս հանդիպած սլաքներէն ալ ազդուած չեմ. որովհետեւ իրեն անհաճոյ ինչ բան որ վերագրած է, խիղճս անգորրութեամբ կը վկայէ թէ սուտ է: Կը յիշե՞ս, Կաթողիկոս-Պատրիարք հռչակուելէ անմիջապէս ետքը, հրաման եկաւ Գամասկոս փոխադրել զինքը. յուսահատական արտասուքները այլք տեսան և պատմեցին, մենք աշխատեցանք անգործագրելի թողուլ հրամանը և յաջողեցանք, սակայն չամաչեց ըսելու «Կաթողիկոսը բերել տուաւ հրամանը և ապագայ պատասխանատուութենէ վախնալով ետ առնել տուաւ»: Այսպէս են բոլոր սլաքները:

Ազատ էք Ձեր գիտցածները հրատարակել, որով անուղղակի կերպով հերքած կ'ըլլաք նենգփոտ յերկրանքները:

Սիրալիր Ուշուհիւ
ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2393/14

10 Յնվր. 1930

... Գ. Մխիթարեան

... Տուած տեղեկութիւններդ գոհացուցիչ էին: Պատմութեան կրկնութիւնը անվերջանալի է, ինչպէս և պատմութիւնը, որովհետեւ արեգակի տակ նոր բան չկայ:

... Ամէն մարդ իր ընդունակութեան համեմատ կը յաջողի. առեւտուրը ոչ արհեստ էր և ոչ ալ անոր

մէջ ծնած էիր. եթէ շահելիքդ պահել զիտէք, մի՛ յուսահատիք կորուստնիդ կը վերագտնէք: Քիչով զո՞հ եղողը՝ շատին կը տիրանայ, իսկ քիչը արհամարհողը, բնաւ շատին չհասնիր:

... Ռզգալլա-ժորժը եթէ սիրաշահուել կամ պատուասիրուել՝ շատ օգտակար կ'ըլլայ և ունի միջոց տարաբաղդ խլեակներուն օգտակարապէս ծառայելու. ամէն տեղ մեր ներքին հիւանդութիւնը միասին կը տանինք. մերկ ենք, անօթի ենք, զործի պէտք ունինք. կ'ուզենք հաւասար չափուել զործարանատիրոջ հետ:

Օ՛, ժամանակը, ընդհանուր պատերազմէն աւելի մարդկութիւնը փտախտաւորեց: Ովրատիրոսին հետ ըսենք «Մ՛վ դարք, ո՛վ բարք»: Մանկութեան օրերը անցան գնացին երազի նման: Բնութեան ներգաշնակ քաղցրութիւնը՝ անհաւասարութեան մէջ, երկնաբերձ կաղամախիլին կամ կաղնիին օտքերուն տակ՝ պտուտակները համ ու հոտ ունին:

Հայրական օրհնութեան և սիրոյ ողջունելի

Մնամ աղօթարար

ՍՍ.ՀԱԿ Բ. ԿԹՂՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 2524/76

3 Սեպտ. 1930

... Գ. Մխիթարեան

Ստացած ենք Ձեր Յուլ. 25 թուակիրը հանդուցեալ Օրմանեանի ցնդաբանութեան ճշգումներով, անոր նախորդն ալ 100 Քր.ի չէքով, բայց իրարու յաջորդող սուգերը ոչ ժամանակ, ոչ գլուխ և ոչ սիրտ թողուցին գրելու, հինով ու նորով գրազելու:

Շատ համ չեմ առներ մեռելներու հանգիստը խընօղելէ, վազը մենք ալ պիտի մեռնինք. եթէ ի կեն-

դանութեան կրածնիս բաւական չհամարին, գերեզմանի մէջ ալ տառապեցնեն՝ Քէմալներու ընելիք չմնար: Թերեւս հարցուել. հապա պատմութիւնը ի՞նչ ընէ. կերքի, ոխի, ցեխի, լուտանքի նիւթը անսպասելի է:

Ախորժով կարգացի «Հայրենիք» ամսագրի Փետ.ի 4րդ թիւին մէջ «Յուշեր Անցեալէն»ը: Երանի՛, որ սիրտ ունիս վերջիչելու և դրի առնելու: Գլխէի սովորութիւնդ դէպքերը, թուականները, անունները օրը օրին յուշագրելու, նոյն սովորութիւնը Խարբերդի մէջ ալ, նոյն է՝ ըսել, արիւնի լճին մէջ պահելդ, յանդուզն խոյանք, թէ յիմարութիւն, կրնար գերեզմանդ պատրաստել:

Ջրազուած եմ, Պէյրութ մեկնելու կը պատրաստուելիմ, թերեւս հոկտ.ի սկիզբները Ընծայարանը բացուելի, ամիսէն աւելի է, որ ընդունելի աշակերաններու քննութիւնը կ'ըլլայ, ուսմանց ծրագիր, ուսուցչական կազմի և ծախուց տարեկան պիւտճէի պատրաստութիւններ ըլլալու վրայ են. հին ու նոր վարժապետներու խնդրանքը տրցակներով գրասեղանս կը լեցնեն:

Այս բաւական չէ, ընդհանրական Հայրապետի ընտրութիւնն ալ, ոտքերնիս կազմակերպութեան սեմին չզրած՝ վրայ կը հասնի, նոր մտահոգութիւն, նոր հոգեր միասին բերելով: Ծանօթ են Ձեզ պատճառները Կիլիկիոյ՝ ց'արդ ընտրութեանց չմասնակցելուն, հիմա շատերուն ախորժակը գրգռուած է երթալ տեսնելու ալեքառ Մասիսը:

Սիրոյ և օրհնութեան ողջունելի

... ՍՍ.ՀԱԿ Բ. ԿԹՂՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

... Գ. Մխիթարեան

Չարամիտներէ դրդուած՝ ոմանց Ստեցուց Ձեզմէ պահանջքը, վանքի արժէքաւոր առարկաներ, եղջերու աքաղ առասպել մըն է: Ի՞նչ են եղեր այդ արժէքաւոր առարկաները: Վանքին արծաթեղէնները և զգեստեղէնք փոխադրելու միջոցին դուք Հայէպ էիք, փոխադրողներն էին հանգուցեալ Կիրակոս Վրդպ. և Խազ Վրդպ. (Եպկոս.): Դուք աւելի օգտակար ծառայութիւններ ըրիք Վանքին՝ ի միաս մեր ամսականներուն, քան թէ մեզ կամ Ձեր անձին:

Աղէթափութեան և երկամուռնքի տկարութեանդ մասին խորին ցաւիս հետ՝ առողջութիւն կը մաղթեմ, շատ տառապեցար ի Խարբերդ, ամէնքը, ինչպէս նաև հայակեր կառավարութիւնը կը վկայեն, բայց դուք միայն Ձեր խելքով ամէն բան ոտնահարեցիք: Մի՛ գոգոնիր կեանքէդ. ամէն բան կը մոռցուի և վարդազոյն կ'ըլլայ համբերութեամբ:

... Աթոռակցիս և յաջորդիս ընտրութիւնը ոչ միայն մեզ և բոլորին ուրախութիւն պատճառեց, օտարները զարմացան և հիացան, որ կենդանութեանս տըկար իմաստութեամբ յաջողեցայ, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը փրկեցի ապագայ ամէն վտանգներէ. խղճի բովանդակ անդորրութեամբ պիտի փակեմ աչքերս. ձանձրացեալ եմ ի կենաց աստի:

Երանի՛ թէ Վեհաշնորհ Աթոռակցիս լաւատեսութիւնը Ձեր մասին, Մծբինի Հայրապետանոցին մէջ գործող Մարութա Եպիսկոպոսին պէս, շարունակէիք անաղարտ պահել Ձեր գործունէութեան շնորհքները: Անցան ամենքն ալ, գոնէ օգտակար ըլլաս նոր կեանքիդ:

... ՍՍ.ՀԱԿ Բ. ԿԹՂ.ԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

... Գ. Մխիթարեան

Խորին ցաւով տեղեկացայ, որ մի քանի մտամուրթ Ստեցիներ, Ձեր անձնուիրաբար ծառայութիւնը յօ՛գուտ վանքին և Կաթողիկոսարանին, ուրանալով իբրեւ իւրացուցիչ արատաւորիչ կը փորձեն:

Տասն և չորս հատոր կրկնօրինակները հսկայ կոթող մի էին Ձեր աշխատութեան որոնք Սիւ մնացին և այրուեցան. միայն Կէօնիւլեան հանգուցեալ Յակոբ Վարդապետը օր մը Ձեր գնահատանքը ըրաւ քարոզին մէջ «Գիւտ Վրդ. գիշեր ցորեկ գրելով աչքերը կը քէօուցնէ»:

Եթէ մխիթարուիլ կուզէք, անցեալին պատմութեան մէջ շատ օրինակներ կան նախատակօժուած աշխարհավարներ իմաստուններ, փիլիսոփաներ, որոնք Ռամիկներու կիրքերուն զոհ եղան: Սոկրատ ոչ միայն Ելլադայի, ընդհանուր աշխարհի փառքն ու պարծանքըն էր, ինչպէ՞ս մեռաւ, Սենեկա, մեծ ստոյիկեանը եւն. եւն. որոց ի գլուխ աշխարհի փրկիչը:

Շարունակէ աշխատութիւնդ յօգուտ բարեգործականի, որ կարօտներուն, որբերուն ու տառապեալներուն երկրաւոր նախախնամութիւնն է:

... Մնամ Աղօթարար
ՍՍ.ՀԱԿ Բ. ԿԹՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

... 2 Սուրիականը տուի խնամակալութեան ինպատ տարաբաղդ հրկիզելոց: Արդէն տնտեսական տագնապը և ընդհ. անդործութիւնը հացակարօտնե-

րու թիւը շատցուցեր էին, կրակն ալ չարագոյնն եղաւ. չը մնաց բան մը, որոց դառնագոյն բաժակը ցմրուր քամած չ'ըլլայ սեաւ ճակատագիր ունեցող հայու թիւնը:

Ի սրտէ կը ցաւիմ Ձեր ֆիզիքական տկարութեան վրայ, կրակ ու բոց, համակ եռանդ ու կորով Գիւտ (Վրդ.-Եպկոս.) այսօր կը տառապի ծանօթ և անծանօթ տկարութեամբ:

Անցեալի անխոնջ աշխատասիրութիւնդ իցիւ քիչ մը չափաւոր ըլլար, ձեւակերպուէիք իմ կեանքով, ազատ կը մնայիք ամէն ցաւէ:

Բնութիւնը ամենէն անաչառ և անողոք դատաւորն է, արտակարգ կենցաղները աննկատ չեն մնար այդ հեռատես և ամենատես դատաւորէն: Ոչ ի յանդիմանութիւն, այլ ի յայտարարութիւն սրտիս ցաւերուն կը գրեմ: Ունիմ և ես տկարութիւն, քայլերս կարճ և յոգնեցուցիչ, ծերութեան արդիւնք է, 84 տարիներու լացի, կոծի, արիւնի և կրակի անըմբերելի բեռը այսօրուայ կացութեան հասցուց:

Տրտնջանքը Աստուծոյ դէմ անարգանք և թշնամանք, յուսալքում և անհամբերութիւն ծառայած անհաւասարութիւն է:

Մնամ ազօթարար

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԹՂ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

Համար 3209/14

Անթիլիաս, 1935 Մարտ 8

Սիրեցեալ Որդեակ Գ. Մխիթարեան,
Ուրախութեամբ ստացայ ներկայ տարւոյ Փետ. 1
թուակիր Ձեր նամակը Մարտ 7ին և ախորժանօք կարգացի:

... Ձեր կրկին գրութիւնները(*) իբրեւ պատկերացումը անցեալ կեանքիս շատ մխիթարական էին, որովհետեւ մոռցածներու վերակենդանացումն էր:

... Կաթողիկոսութիւնն 33 տարիներու խաչակրութիւն մը եղաւ, սուգի, լացի և կոտորանքի օրեր եղան: Համբերութիւնը լաւագոյնին կ'առաջնորդէ և այդ լաւը առ դուրս կայ. անշուշտ գերեզմանս զլիւ ընդունելով չպիտի խոռվի...: Մի՛ յուսահատիք, թէ եւ ֆիզիքայէս տկար, միտքդ առողջ է:

Ազօթարար

...

ՍԱՀԱԿ Բ. ԿԱԹՂԿՍ. ԿԻԼԻԿԻՈՅ

(*) «Արմենիա»-յի մէջ հրատարակուած «Վերլիչուհիեր անցեալէն» խորագրով զոյգ յօդուածներուն կ'ակնարկէ:

ՍՄԵՆՍԵՆ ՀԱՅՈՑ

ՎԵՀԱՓԱՌ ԿԱՅՈՂԻԿՈՍ

ԵՒ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐՔԻ

ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹԵԱՄԲ

ԳԵՐԱԳՈՅՆ ՀՈԳԵՒՈՐ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

ԹԻՎ 1280

18 Հոկտ. 1933 ամի

Ս. ԷԶՄԻՍ.ԾԻՆ

... Գ. Մխիթարեան

Ձեր գրութիւնը ստացել է Նորին Վեհափառութիւնը, որով յայտնում էք Ձեր խնդակցութիւնը ազգիս վեհափառ Հայրապետի ընտրութեան առթիւ, յարգալից և ակնածալի համբոյր գրուած նորա օձեալ աշին և նորա հայրական և հայրապետական օրհնութիւնը հայցում հայ ժողովուրդի, որոնց թուում նաեւ Ձեր և Ձեր ընտանեաց վրայ:

Ձեր գրութեան ոգին հոգեւորականի է, նրա շունչը հոգեւոր-ազգային բնոյթ ունի, ուստի և ցաւ է Գերագոյն Հոգեւոր Խորհուրդի համար, որ այդպիսի ոգի, շունչ ու ապրումներ ունեցող մէկը կեանքի խոչ ու խտրութիւն գայթել ու սայթաքել է: Սակայն մենք շատ ունենք աշխարհի անծինք, որոնք կեանքի մէջ իրենց ընթացքով, նիստ ու կացով ու խոհերով աւելի արժէքաւոր են և օգտակար ազգին և եկեղեցուն, քան շատ հոգեւորականներ: Հաւատում ենք, որ դուք այդպիսիներից էք պատկանում և կը մնաք այդպիսին ց'վերջ:

Ամենայն Հայոց Հայրապետ միշտ աղօթող է եղել և է աշխարհի խաղաղութեան, բարօրութեան և յառաջդիմութեան համար, առաւել եւս իր հարազատներին՝ հայ ժողովուրդի համար:

Նորերս լոյս ընծայած իր Հայրապետական անդրա-նիկ Կոնդակով վերնոյն զօրութեամբ առատաբաշխ օրհնութիւն է սփռում հայ ժողովուրդի վրայ, նոյն օրհնութիւնը նաեւ տալիս է Ձեզ և Ձեր ընտանեաց:

Գերագոյն հոգեւոր խորհուրդը հաղորդելով այս ինքն էլ է մաղթում Տիրոջը զօրացնել և Ձեր ամբողջ ընտանիքը հաւատով, յուսով և սիրով ապրելու, միշտ նախանձախնդիր լինելու ազգային և եկեղեցական աւանդներին և հաւատարիմ նրա սկզբունքներին ու շահերին:

Օրհնութեամբ և սիրով
անդամ Գեր. Հոգեւոր Խորհուրդի
ԳԵՈՐԳ ԱՐՔԵՊԿ.

Քարտուղար Կ. ԲՈԶԱՐԵԱՆ

Յ Ա Ն Կ

	Էջ
Զօն	3
Յառաջաբան	
Յուշեր Անցեալէն	9
Խարբերդեան Յուշեր	63
Դրուագ մը Ճեմալ Փառայի կեանքէն	74
Լուսաբանութիւն մը	80
Պատմական ճշգրտման	83
Օրմանեանի ինքնակենսագրութեան շուրջ պատմական ճշգրտման	90
Վերյիշումներ անցեալէն	97
Սրտաբուրդիս խօսքեր առ Հայորդիս	106
Կիլիկեան կսկիծներ	109
Յաւելուած	113

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Գրքի անվանումը: Գրքի հեղինակը:
(1880-1934) Գրքի թիվը:
Ստորագրություն: (Գրքի)
Ստորագրություն:

Ստորագրություն: (Գրքի)

« Ազգային գրադարան »

NL0393859

12.964

ՆԵՂԻՆԱԿԻՆ ՇՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

1. Ուրուագիծ Պրագիլահայ գաղութի ծագման ու զարգացման (1880-1934):
2. Պրագիլական Հանրապետություն (ուսումնասիրություն):
3. Դրուագներ Հայկական Գողգոթային:

